This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit. The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

Checked 2012

M-802

कविकुलगुरु कालिदास संस्कृत विश्वविद्यालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र M 802 विषय न्यायशास्त्र

नाव. न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (MSS.) ✓

लेखक/लिपीकार —

पृष्ठ 44 काळ — पूर्ण/अपूर्ण

M-802

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ भाषापरिच्छेदव्याख्याप्रारंभः ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सापारि॰॥ श्रीगणेशाय नमः॥ श्रीदक्षिणामूर्तये नमः॥ चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः॥ भवो भवतु भव्याय लीलातां
डवपंडितः॥१॥ निजनिर्मितकारिकावलीमतिसंक्षिप्तचिरंतनोक्तिभिः॥ विशदीकरवाणि कौतुकान्ननु राजीवदयावशंभिः॥
वदः॥२॥ सद्द्रव्यागुणगुंभिफितासुकृतिनां सत्कर्मणां ज्ञापिका सत्सामान्यविशेषनित्यमिलिताभावप्रकर्षोज्ज्व
ला॥ [redacted] विष्णोर्वक्षसि विश्वनाथकृतिः सिद्धांतमुक्तावली विन्यस्ता मनसो मुदं वित ना४
नुतां रघुपतिः रेषां चिरं॥३॥ विघ्नविघातायकृतं मंगलं शिष्यशिक्षायै ग्रंथादौ निबध्नाति नूतनेति॥ ननु नमंगलं विघ्न
९ मंगलं ध्वंसं प्रति न वा समाप्तिं प्रति कारणं विनापि नास्तिकादीनां ग्रंथे निर्विघ्नपरिसमाप्तिदर्शनादिति चेन्न॥ अविगीतशिष्टाचा
८ मंगलस्य रविषयत्वेनैव सफलत्वे सिद्धे तत्र च फलजिज्ञासायां संभवति दृष्टफलकत्वे ऽदृष्टफलकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् उपस्थित
त्वात्समाप्तिरेव फलं कल्प्यते॥ इत्थं च यत्र मंगलं न दृश्यते तत्रापि जन्मांतरीयं तत् कल्प्यते॥ यत्र सत्यपि मंगले समाप्तिर्न दृ
श्यते तत्र बलवत्तरो विघ्नो विघ्नप्राचुर्यं वा बोध्यं॥ प्रचुरस्यास्यैव बलवत्तरविघ्ननिवारणे कारणत्वं बोध्यं॥
विघ्नध्वंसस्तु मंगलस्य द्वारमित्याहुः॥ नव्यास्तु मंगलस्य विघ्नध्वंस एव फलं समाप्तिस्तु बुद्धिप्रतिभादि व्या॰रव्या

ग्रा
॥१॥

२

कारणकलापात्॥ नचैवं स्वतंत्रसिद्धविघ्नविरहवतां मंगलस्य निष्फलत्वापत्तिरिति वाच्यं॥ इष्टापत्तेः॥ विघ्नशं
कया तदाचरणात्॥ न चैवं शिष्टाचारात्॥ न च तस्य निष्फलत्वे तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं॥ सति विघ्ने तन्ना
शस्यैव वेदबोधितत्वात्॥ अत एव पापभ्रमेण कृतप्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेपि [redacted] न तद्बोधकवेदाप्रामा
ण्यं मंगलं तु न विघ्नध्वंसविशेषे कारणं॥ विघ्नध्वंसविशेषे विनापकस्तवपाठादेः॥ क्वचिच्च विघ्नासत्ताभावे च
५ मात्र वसमाप्तिं प्रति कारणं॥ प्रतिबंधकसंसर्गाभावस्यैव कार्यजनकत्वात्॥ इत्थं च नास्तिकादीनां ग्रंथेषु जन्मांतरीमंग
लजन्यदुरितध्वंसस्य तत्सिद्धविघ्नासंताभावो वा इति न व्यभिचारः॥ इत्याहुः॥ संसारेति॥ संसार एव महीरु
प होवृक्षः तस्य बीजाय निमित्तकारणाय सर्वे॥ एतेन ईश्वरे प्रमाणमपि प्रदर्शितं भवति॥ [redacted] पादिका या७ टा७
र्यं कर्तृजन्यं कार्यत्वात्॥ तथा क्षित्यंकुरादिकमपि॥ न च तत्र कर्तृत्वमस्मदादीनां संभवति इत्यतस्तत्कर्तृत्वे
न ६ नेश्वरसिद्धिः॥ न च शरीराजन्यत्वेन कर्त्रजन्यत्वसाधकस्य सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यं॥ अप्रयोजकत्वात्॥ मम तु कर्तृ न ४
त्वेन कार्यत्वेन कार्यकारणभावे तु कुलगुरुस्वर्गः॥ द्यावाभूमी जनयन्देव एको भुवनस्य भर्ता विश्वस्य मोसाद्
पी:२ इत्यः॥ आगमाश्चानुसंधेयाः॥ इदं मंगलं नतिरिति समस्तान्यभावत्वकल्पनादेव षण्णामभावत्वं प्रसज्येत न भावत्वेन प्र
गुपन्यासो न कृतः॥ एते च पदार्था वैशेषिकन्यायसिद्धान्ते व्यापिकानामप्यविरुद्धाः॥ प्रतिपादितं चैवमेव भा
द्रव्यं विभजते २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चिंता १ शक्ति १ र्थ १ न २

भाषारि० ।। ध्येऽत एव उपमानमपि नोक्तत्वपदार्थभिंनतयोर्हस्य योग्यतिरिक्तपदार्थमात्रशंक्ष्यते ।। ननु कथमेत एव पदार्थाः शक्तिसा स १

योः दृश्यादीनामतिरिक्तपदार्थत्वात् ।। तथाहि मण्यादिसमवहिते न वह्निना दाहो जन्यते न च दृश्येन तु जन्यते ।। तत्र मण्या

दिना वन्हेर्दाहानुकूला शक्तिर्नाश्यते ।। उत्तेजकेन मण्याद्यपसारणेन वा तत्र जन्यत इति [redacted] प्यते ।। एवं सोऽस्य मध्यतिरि द ३

क्तः पदार्थः ।। तद्भिन्न षड्भावे ध्वंत भर्वति सामान्येऽपि सत्तादृष्या गोत्वं नित्यं तथा धत्वमपि सादृश्य प्रतीतेः ।। [redacted] ति ४

[redacted] नाप्यभावो सत्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न ।। मण्याद्यभावविशिष्टवह्न्यादेर्दाहादिकं प्रति कारणत्वेन मण्याभावादेरेव

वास्यातं त्र्येण हेतुत्वं कल्प्यते अन्येनैव सामंजस्ये अनंतशक्तितत्प्रागभावध्वंसकल्पनागौरवात् ।। न चोत्तेजके सति ते ५

विशिष्ट मण्य भाव ५ तिबंधके सत्यपि दाहादर्शनाद् उत्तेजकाभावे स्य दाहकारणत्वात् ।। सादृश्यमपि न पदार्थांतरं किंतु तद्भि

न्नत्वे सति तद्गत भूयो धर्मवत्त्वं यथा चंद्रभिन्नत्वे सति चंद्रगताह्लादकत्वादिमत्वं मुखे चंद्रसादृश्यमिति ।। द्रव्याणि वि द ४

भजते क्षित्यादीनि ।। क्षितिः पृथिवी ।। आपो जलानि मरुद्वायुः व्योमाकाशं कालः समयः दिक्आशा आत्मा एतानि

द्रव्यपदं द्रव्यत्वरूपजाति विशिष्टार्थकबोध ।। २ = नव द्रव्याणीत्यर्थः ।। ननु द्रव्यत्वजातौ किं मानं ।। [redacted] न हि तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं घटत्वं तु जैः प्रभृति ते ज

बुद्धविलक्षणमहादिति चेन्न ।। कार्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छे व्याख्या

क्षित्यादीनि इति सूत्रं विहितं न क्षितिप्रत्यपार्थकमिति ... पृथिवीति ... समर्थमाह ... आपः इति

पिते न ... आत्माह ... मरुदिति ... तेजो वह्निः ... ज्योतिः ... शार्यते न तदेहि ... उपस्थितेराह ।। २ ।।

स

दकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धेः ननु दर्शनादयं तमः कुतो नोक्तं ।। तद्भिन्नत्वे ग्राह्यत्वे ।। तत्र रूपवत्त्वात्कर्मवत्त्वाद्रूद्र स्य १

मत्वं ।। तत्र गंधशून्यतया न पृथिवी नीलरूपवत्त्वाच्च न जलादिकं तत्तस्य चा [redacted] लोकनिरपेक्षं चक्षुः कारणमिति चेन्न ।।

आवश्यकत्वात् [redacted] तेजो भावेनैवोपपत्तौ अभावांतरद्रव्यकल्पनायाः अन्याय्यत्वात् ।। रूपवत्ताप्रतीतिस्तु भ्रमरूपा कर्मवत्ता

प्रतीतिरपि आलोकापसरणोपाधिकी भ्रांतैव ।। तमसोऽतिरिक्तत्वे अनंतावयवादिकल्पनागौरवं च स्यात् ।।

सुवर्णस्य यथा तैजसत्वं तथा वक्ष्यते ।। गुणान् विभजते रूपगुणा इति ।। एते गुणाश्चतुर्विंशतिसंख्या

काः कणादेन कंठतः शब्देन च दर्शिताः ।। तत्र गुणत्वजातिसिद्धिस्तु अग्रे वक्ष्यते ।। कर्माणि विभजते ।। उत्क्षेपणे

ति ।। कर्मत्वजातिस्तु प्रत्यक्षसिद्धा ।। एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि ।। ननु भ्रमणादिकमपि पंचकर्माधिकतया कु

तो नोक्तमत [redacted] आह ।। भ्रमणमिति ।। सामान्यं निरूपयति सामान्यमिति ।। तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवे

तत्वं ।। अनेकसमवेतत्वं संयोगादीनामप्यस्ति अत उक्तं नित्यत्वे सतीति ।। नित्यत्वे सति समवेतत्वं गगनादिपरिमाणादी

पप नामस्त्यत उक्तं अनेकेति ।। नित्यत्वे सत्यनेकवृत्तित्वं अत्यंताभावेऽप्यस्ति ततो वृत्तिसामान्यं विहाय समवेतत्वमुक्तं ।। ए

कव्यक्तिमात्रवृत्तिस्तु न जातिः ।। तथा चोक्तं ।। व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः ।। रूपहानिरसंबंधो जाति

बाधक ।।

= सर्वतिव्वेसति सभिन्नत्व सजातीयवृत्तित्वाभ्यत्वं =

= ... सामान्य ... नित्वे सति ... सजातीय ... तुल्यत्व ।।

= परस्परात्यंताभावसमानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशः संकरः ।।

रि० परमितिपरमधिकदेशवृत्तित्वमपरं न्यूनदेशवृत्तित्वं।। अव्यक्तजातमपेक्ष्याव्यापकत्वात् अधिकदेशवृत्तित्वात्सत्तायाः परत्वं।। अन्यासां जातीनां
अपरत्वं।। व्यापकत्वादिति एवं च पृथिवीत्वाद्यपेक्ष्या व्यापकत्वादधिकदेशवृत्तित्वात्परत्वं।। सत्ताद्यपेक्ष्या व्याप्यत्वात् परत्वं।। विशेषस्य देशवृत्ति
त्वं निरूपयति।। अंत्यस्त्विति।। अंत्येष्ववसाने वर्तत इत्यंत्याः।। यदपेक्षया विशेषो नास्तीति भावः।। घटादीनां [redacted] द्व्यणुकपर्यं त्वात् इयत्व
नो।४ तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः परमाणूनां परस्परभेदको विशेष एव स तु स्वत एव व्यावृत्तः।। तेन तत्र विशेषांतरापेक्षा स्य.प्र
नास्तीति भावः।। समवायं दर्शयति।। घटादीनामिति।। अवयवावयविनोर्जातिव्यक्त्योर्गुणगुणिनोः [redacted] क्रियाक्रियाव
तोर्नित्यद्रव्यविशेषयोश्च यः संबंधः स [redacted] समवायः।। समवायत्वं नित्यसंबंधत्वं।। तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियादिविशिष्टा
बुद्धिः विशेषणविशेष्यसंबंधविषया विशिष्टबुद्धित्वात् दंडी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत्।। अनेनानुमानेन संयोगादि बा
न समवायसिद्धिः।। न च स्वरूपसंबंधेन सिद्धसाधनमर्थांतरं वा।। अनंतसंबंधानां स्वरूपत्वकल्पने गौरवात् एकसमवाय [redacted]स्वरूपाणां
सिद्धेः।। न च समवायस्यैकत्वे वायोरूपवत्ताबुद्धिप्रसंगः।। तत्र रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावा[redacted]त्।। नन्वेवमभ दि
अभावस्यापि वैशिष्ट्यसंबंधांतरसिद्धिरिति वाच्यं।। तस्य नित्यत्वे भूतले घटानयनानंतरं घटाभावबुद्धिप्रसंगात्।। घटाभा मपि
वस्य तत्र सत्त्वात्।। तस्य च नित्यत्वात्।। अन्यथा देशांतरे तत्प्रतीतिर्न स्यात्।। वैशिष्ट्यस्य च तत्र सत्त्व सत्त्वात्।। मम व्याख्या

वं४ लाघवात् ४ प्रा

ग।३।।

घटेऽपाकरक्तदशायां श्यामरूपस्य नष्टत्वात् न तद्बुद्धिः।। वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे अनंत[redacted]शिष्ट्यकल्पने तवैव
गौरवात्।। इत्थं च तत्तत्कालीनतत्तद्भूतलादिकं तत्तदभावानां संबंधः।। अभावं विभजते।। अभावस्त्विति।। अ
भावत्वं द्रव्यादिषट्कान्योन्याभाववत्त्वं।। संसर्गेति संसर्गाभावान्योन्याभावभेदादित्यर्थः।। अन्योन्याभाव
स्यैकविधत्वात् तद्विभागासंभवात् संसर्गाभावं विभजते।। प्रागभावेति।। संसर्गाभावत्वं अन्योन्याभावभि
न्नाभावत्वं।। अन्योन्याभावत्वं तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं।। विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वं।। त्वं५
जन्याभावत्वं ध्वंसत्वं।। नित्यसंसर्गाभावत्वमत्यंताभावत्वं।। यत्र भूतलादौ [redacted] घटादिकमपसारितं पुनरानी
च घटकालस्य संबंधाघटकत्वात्।। अत्यंताभावस्य नित्यत्वे घटकालेऽपि न घटात्यंताभावबुद्धिः।। तत्रोत्पादविना यि
शशाली चतुर्थोऽयमभाव इति केचित्।। तत्र ध्वंसप्रागभावाधिकरणे नात्यंताभाव इति प्राचां मतं।। श्याम पो३
घटे रक्तो नास्ति रक्तघटे श्यामो नास्ति प्रागभावध्वंसावगाहते न तु [redacted]त्यंताभावं विरोधात्।। नव्यास्तु।। तत्र
विरोधे मानाभावात्।। ध्वंसादिकालावच्छेदेनात्यंताभावो वर्तत इत्याहुः।। नन्वस्तु अभावानामधिकरणा

N

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

= समानो धर्मः स धर्मः न स्प भानः साधर्म्यं तेषं वैधर्म्यं तेषं इति शु त्सा साधर्म्य वैधर्म्य तेषत्वादो
= गतेन भामनिवारणाय पकवतेसमानोधर्म इत्यादिना २

॥ भाषारि० ॥ त्मक

१ त्मक त्वे लाघवात्॥ अनेनाधिकरणैकवृत्तानापेक्षणा अतिरिक्तवृत्ताभाव वल्लघीयस्त्वात्॥ एवं च आधाराधेयभावोप्युपपद्यते॥ एवं च तत्तत्पदार्थं धरसा
घभावांनोतत्तद्वृद्धिविधेः असङ्ख्यात्वमप्युपपद्यते॥ अन्यथा तत्त [redacted] द्विकरणांनोतत्तद्वृद्धिविधेः असङ्ख्यात्वं न स्यात् ऐतैतेषां न विशेषको विशेषा न २ त
त्मकत्वमपि प्रत्युक्तं॥ इदानीं पदार्थानां साधर्म्य वैधर्म्ये वक्तुं उपक्रमते॥ समानामित्यादिना [redacted]॥ समानो धर्मो येषां ते सधर्माणः॥ तेषां भा
वः साधर्म्यं॥ समानो धर्म इति फलितोर्थः॥ एवं विरुद्धो धर्मो [redacted]॥ येषां ते विधर्माणः तेषां भावः वै[redacted]धर्म्यं विरुद्धो धर्म इति र्म
फलितोर्थः॥ ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयता सा च सर्वज्ञे वा वास्ति ईश्वरज्ञानविषयतायाः केवलान्वयित्वात्॥ एवं अभिधेयत्वं प्रमेयत्वादिकं बोध्यं
[redacted] व्यादय इत्यादि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणां साधर्म्यम् अनेकत्वं समवायित्वं च॥ यद्यपि अनेकत्वं अभावेप्यस्ति तथा
पि अनेकत्वे सति भावत्वं॥ तथा च पदनेकत्वा वर्त्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वं फलितोर्थः तेन द्वित्वं घटादौ नाव्याप्तिः॥ समवायित्वं
समवायसंबंधेन [redacted] संबंधित्वं॥ न तु समवायवत्वं॥ सामान्यादावभावात्॥ सत्तावंत इति॥ द्रव्यगुणकर्मणां सत्तावत्त्वमित्यर्थः॥ गुणादिरिति॥
यद्यपि गुणक्रियाशून्यत्वं आद्यक्षणे घटादावतिव्याप्तं क्रियावत्वं गगनादावतिव्याप्तं॥ तथापि गुणवद्वृत्तिधर्मवत्वं क्रियावद्वृत्तिपदा
र्थविभाजकोपाधिमत्वं चेत्यर्थः॥ न घटत्वादिकं द्रव्यत्वं गुणवद्वृत्ति कर्मवद्वृत्ति वा किंतु गुणत्वादिकं तथा॥ आकाशत्वादिकं न व्याख्या

प्रा०
॥४॥

आकाशत्वादिकं तु न पदार्थविभाजकोपाधिः सामान्येति सामान्यानधिकरणत्वं सामान्यादीनामित्यर्थः पारिमाण्डल्येति पारिमाण्ड
ल्यम् अणुपरिमाणं कारणत्वं तद्भिन्नानामित्यर्थः अणुपरिमाणं तु न कस्यापि कारणम् तद्धि स्वाश्रयारब्धद्रव्यपरिमाणा
रंभकं भवेत् न चैतत्संभवति परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वात् महदारब्धस्य महत्तरत्ववदणुजन्य
स्य अणुतरत्वप्रसंगात् एवं परममहत्परिमाणमतीन्द्रियं सामान्यं विशेषाश्च बोध्याः इदमपि योगिप्रत्यक्षविषयस्य न
कारणत्वं ज्ञायमानं सामान्यं न प्रत्यासत्तिः ज्ञायमानं लिंगं नानुमितिकरणमित्यभिप्रायेण आत्ममानसप्रत्यक्षे आत्ममहत्त्व
स्य कारणत्वात् परममहत्परिमाणमाकाशादेर्बोध्यम् तस्यापि न कारणत्वमित्यस्याचार्याणामाशयः इत्यन्ये तन्नेत्याहुरिति
कं प्रति अकारणता या एवाचार्यैरुक्तत्वात् ननु कारणत्वं किमत आह अन्यथेति तस्य कारणत्वस्य यत्समवेति॥ य
त्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमित्यर्थः तन्त्वेति समवायिकारणे प्रत्यासन्नं कारणमसमवायिकारणमि
त्यर्थः अत्र यद्यपि तुरीतन्तुसंयोगे पटासमवायिकारणत्वं स्यात् एवं वेगादीनामभिघाताद्यसमवायिकारणत्वं स्या
त् एवं ज्ञानादीनामपीच्छाद्यसमवायिकारणत्वं स्यात् तथापि पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्न
त्वं देयम् तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रत्यसमवायिभवत्येव कारणं एवं वेगादिकं स्पन्दनाद्यसमवायिकार
णं भवत्येवेति तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणे देयम् आत्मविशेषगुणानां तु कुत्राप्यसमवायिकारणत्वं ना
भवत्येव ७१

राम॰ मुक्ता॰

श्री२

५ जातिः। तेन नभिन्नत्वं सामान्यलक्षणे देयमेव। असमवायिकारणे प्रत्यासन्नत्वं द्विविधं कार्य्यैकार्थप्रत्यासत्त्या कारणैकार्थप्र

म२ त्यासत्त्या च आद्यं यथा घटादिकं प्रति कपालद्वयसंयोगादिकमसमवायिकारणम्। कार्य्येण घटेन सह कारणस्य कपालसंयोगस्य द्व्य२

स्य एकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति। द्वितीयं यथा। घटरूपं प्रत्यसमवायिकारणं कपालरूपं तत्र घटरूपं प्रति समवायि

कारणं घटस्तेन सह कपालरूपस्य एकस्मिन्कपाले प्रत्यासत्तिरस्ति। तथा च क्वचित्समवायसंबंधेन क्वचित्समवायि

समवेतत्वसंबंधेनेति फलितो ऽर्थः। एवं च कार्य्यैकार्थ्यकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नं समवा म५

यिकारणमिति सामान्यतः पर्य्यवसन्नं। आभ्यां समवाय्यसमवायिकारणाभ्यां भिन्नं तृतीयं निमित्तकारणमि

त्यर्थः। इदानीमन्यथासिद्धत्वमेव कियतां तदाह। येनेत्यादिना। यत्कार्य्यं प्रति कारणस्य पूर्ववृत्तित्वं येन रूपेण

गृह्यते तत्कार्य्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धमित्यर्थः। यथा घटं प्रति दण्डत्वं द्वितीयमन्यथासिद्धमाह। कारणमिति

यस्य स्वातंत्र्येणान्वयव्यतिरेकौ न स्तः किंतु कारणमादायैवान्वयव्यतिरेकौ गृह्येते तदन्यथासिद्धम्। यथा दण्ड

रूपं। तृतीयमन्यथासिद्धमाह। अन्यं प्रतीति। अन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तेन

रूपेण तत्कार्य्यं प्रति अन्यथासिद्धं यथा घटं प्रति आकाशस्य। आकाशस्य हि घटादिकं प्रति कारणत्वमाकाशत्वेन स्यात्।

आकाशत्वं तु शब्दसमवायिकारणत्वं। अतः शब्दं प्रति जनकत्वं गृहीत्वैव घटादिकं प्रति जनकत्वं ग्राह्यम्। अतस्तदन्यथासि एमः ५

चतुर्निवेशांतरे ऽन्यथाक्लृप्तेनिरूपितेनलघ्वेऽत्रावश्यक्लृप्तेतिसंतत्वतस्नसत्त्वभाहत्यातएवेति=७

द्धम्। शब्दाश्रयत्वेन तस्य कारणत्वे कान्यथासिद्धिरिति चेत् पञ्चमो आकाशस्य शब्दं प्रति जनकत्वे किमवच्छेदकमिति चेत् आके

वलत्वादिकं विशेषपदार्थो वेति। चतुर्थमन्यथासिद्धमाह जनकं प्रतीति। यत्कार्य्यजनकं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव यस्य यः

त्कार्य्यं प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृह्यते तस्य तत्कार्य्यं प्रति अन्यथासिद्धत्वम्। यथा कुलालपितुः घटं प्रति तस्य हि कुलालपितृ

त्वेन घटं प्रति जनकत्वे ऽन्यथासिद्धम्। कुलालत्वेन रूपेण जनकत्वे ऽतिव्याप्तिः। कुलालमात्रस्य घटं प्रति जनकत्वात्। प

ञ्चममन्यथासिद्धमाह अतिरिक्तमिति अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्य्यसंभवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्यर्थः

अतएव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणं अनेकद्रव्यत्वमन्यथासिद्धम्। तत्र हि महत्त्वं अवश्यक्लृप्तं तेन अनेकद्रव्यत्वमन्यथासि

द्धम्। न च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्। महत्त्वजातेः कारणतावच्छेदकत्वे लाघवात्। रासभादिरितिय

द्यपि यद्घटं प्रति रासभस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वमस्ति तथापि तत्र घटजातीयं प्रति सिद्धकारणभावैर्दण्डा

२४ दिभिरेव तद्घटेऽपि संभवे एतस्य अन्यथासिद्ध[illegible]त्वमिति भावः। एतेष्विति एतेषु पञ्चसु अन्यथासिद्धेषु मध्ये पञ्च

मोऽन्यथासिद्ध आवश्यकः तेनैव परेषां चरितार्थत्वात्। तथा हि दण्डादिभिरेव दण्डरूपादीनां नियतपूर्ववृत्तिभि

रेव कार्य्यसंभवे दण्डत्वादिकमन्यथासिद्धम्। न च वैपरीत्ये किं विनिगमकमिति वाच्यम्। दण्डत्वस्य कारण

ते द[illegible]घटितपरंपरायाः संबंधत्वे गौरवात्। एवमन्येषामप्यनेनैव चरितार्थत्वं संभवति। समवायीति। स्पर्श

णु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री
एम.मु.का
६

गुणकर्मेति असमवायिकारणत्वं गुणकर्मभिन्नानां वैधर्म्यं न तु गुणकर्मणोः साधर्म्यं इत्यत्र तात्पर्यं। अथवा समवायि
कारणत्वनिरूपणाभिन्नजातिमत्त्वं तदर्थः तेन ज्ञानादीनामसमवायिकारणत्वविरहेऽपि न क्षतिः अन्यत्रेति। निःस्पर्शा इति
परमाण्वाकाशादीनी विहायान्यत्र त्वं साधर्म्यमित्यर्थः अत्रिनत्वं समवायादिसंबंधेन वर्तिमत्त्वम् विशेषणतया नित्या
नामपि कालादौ वर्तनेः इत्यनी द्रव्यत्वे च विशिष्य साधर्म्यं वक्तुमारभते। क्षित्यादीनामिति। क्षितिर्जलमिति। पृथिव्य
प्तेजोवायुमनसां परत्वापरत्वं मूर्तत्वम् क्रियावत्त्वं वेगवत्त्वं च साधर्म्यं न च परत्वापरत्वे नोसन्ने त
त्राव्याप्तिरिति वाच्यम् परत्वादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् मूर्तत्वं अपकृ
ष्टपरिमाणवत्त्वम् तच्चैतेषामेव गगनादिपरिमाणस्य कुतोऽप्यपकृष्टत्वाभावात् एवं च कर्मवत्त्वं कर्मस
मानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् वेगवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं च बोध्यम् कालेति कालखात्मदिशां
सर्वगतत्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वं परममहत्त्वं परममहत्त्वं जातिविशेषः अपकर्षानाश्रयपरिमाणत्वं वा
क्षित्यादीति क्षित्यप्तेजोवाय्वाकाशानां भूतत्वम् तच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं अत्रात्मत्वं लौकि
कप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यत्वं बोध्यम् तेन ज्ञानो घटादिप्रत्यक्षे ज्ञानस्याप्युपनीतभानविषयत्वात् इति भा
मलिनातिर्व्याप्तिः न वा प्रत्यक्षादिविषयद्व्यादिमनि परमाण्वादावव्याप्तिः न सापि योग्यत्वान्महत्त्वस्य सत्त्वात्

श्री
एमः
६

मु

कारणानेण सन्निधानाद्विनप्रत्यक्षायत्तामारत्ति विशेषगुणवत्त्वं भूतत्वं। चत्वारीति। पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशा
नां स्पर्शवत्त्वम्। द्रव्यारंभ इति। पृथिव्यप्तेजोवायूनां चतुर्णां द्रव्यारंभकत्वं। न च द्रव्यारंभकेषु द्व्यणुकादावव्याप्तिरिति वाच्यं। द्र
व्यसमवायिकारणवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात्। आकाशशरीरिणामिति। आकाशात्मनां अव्याप्यवृत्ति श
४ का क्षणिकविशेष[redacted]गुणवत्त्वं। अंशस्य विशेषगुणः शब्दः स च अव्याप्यवृत्ति[redacted]। यदि किंचिद्ध्वत्वं
न शब्दः उत्पद्यते तदाग्न्यावच्छेदेन तदभावस्यापि सत्त्वात्। क्षणिकत्वं च तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं।
योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वात्। प्रथमशब्दस्य द्वितीयशब्देन नाशः। एवं ज्ञानादीनामपि।
ज्ञानादिकं हि स्वात्मनि विभौ शरीराद्यवच्छेदेनोत्पद्यते घटाद्यवच्छेदेन तदभावोऽप्यस्त्येव एवं ज्ञानादिकमपि क्षणद्व
यावस्थायी। इत्थं च अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं चार्थः। पृथिव्यादौ रूपादिविशेषगुणा
स्तीत्यतो व्याप्यवृत्तीत्युक्तं। तच्चैवाव्याप्यवृत्तिसंयोगादिरस्त्यत उक्तं विशेष इति। न च रूपादीनामपि तत्ती
यक्षणे नाशसंभवात् क्षणिकविशेषगुणवत्त्वं क्षित्यादावतिव्याप्तमिति वाच्यं। चतुर्थक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्वि
शेषगुणत्वस्य विवक्षितत्वात्। अपेक्षाबुद्धिः क्षणत्रयपर्यन्तस्थिति क्षणचतुष्टयं न किमपि ज्ञानादिकं तिष्ठति। रूपत्वादिकं
तु क्षणचतुष्टयस्थायिन्यपि रूपादौ वर्तत इति तत्र हुतासः। ईश्वरीयज्ञानस्य क्षणचतुष्टयस्थायित्वात्। ज्ञानत्वस्य तद्वृ
त्तित्वात् जन्येत्युक्तं। यथाकाशात्मनोः साधर्म्यं तथा जन्येति न देयं। द्वेषत्वादिकमादाय लक्ष्यसंभवात्। परम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रामं॰मुक्ता॰ ॥८॥

महत्वस्यनादृश्यत्वाद्गुणत्वात् चतुर्थक्षणेद्वित्वादीनामपिनाशाभ्युपगमात्द्वित्वादीनामपितथात्वात् तद्वारायापिविशेषेति॥त्रिक्षण
वृत्तित्वंबावाच्यं॥इच्छादिकेमाहापकस्मात्मनिलक्षणसमन्वयात्॥रूपेति॥पृथिव्यप्तेजसांरूपवत्त्वंद्रवत्वंवत्वंप्रत्यक्षविषयत्वंचे
च३ त्यर्थः॥नचैवंजतुरादीनामजनकपात्रस्यवंहेरूष्मणश्चरूपवत्वेद्विमानमितिवाच्यं॥तत्रापितेजस्त्वेनरूपानुमानात्॥एवं
वायूवानीतपृथिवीजलतेजोभागानामपिपृथिवीत्वादिनारूपानुमानेबोध्यं॥नचघटादौदृतसुवर्णभिन्नेतेजसिच
द्रवत्वमव्याप्तमितिवाच्यं॥द्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्यविवक्षितत्वात्॥घृतजतुप्रभृतिषुपृथिवीषु
द्रुतसुवर्णादौतेजसिचद्रवत्वसत्वात्तत्रपृथिवीत्वादिसत्वात्तद्दायसर्वत्रलक्षणसमन्वयात्॥नचप्रत्यक्षविषय
त्वंपरमाण्वादावव्याप्तमतिव्याप्तंचरूपादाविति वाच्यं॥लौकिकचाक्षुषप्रत्यक्षविषयेशेतिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्व प७
स्यविवक्षितत्वात्॥आत्मन्यतिव्याप्तिवारणायचाक्षुषेति॥गुरुणीति॥गुरुत्ववत्वंरसवत्वंपृथिवीजलयोरित्यर्थः च८
घ्राणेंद्रियादीनां नचैवायवानीतपृथिव्या[redacted]दिभागानांचरसादिमत्वेद्विमानमितिवाच्यं॥तत्रापिपृथिवीत्वादिनातदनुमानात् ९
द्वयोरिति॥पृथिवीतेजसोरित्यर्थः॥नचैवंनैमित्तिकद्रवत्वंघटादौवरूपादौचाव्याप्तमितिवाच्यं॥नैमित्तिकद्रव
त्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्यविवक्षितत्वात्॥आत्मनइति॥पृथिव्यप्तेजोवायूवाकाशानांवि
शेषगुणवत्वमित्यर्थः॥पुद्गलमिति॥क्षेपत्वादिकंविहायेतिबोध्यं॥ततुनकस्यापिवैधर्म्यंकेवलान्वयित्वात्॥इ
यंसाधर्म्यवैधर्म्यंनिरूप्य[redacted]संप्रतिप्रत्येकंपृथिव्यादिकंनिरूपयतितत्रक्षितिरित्यादिनागंधहेतुरिति॥ध॥ रामंमुक्ता॰ ॥८॥

गंधसमवायिकारण[redacted]मित्यर्थः॥यद्यपिगंधवत्वमात्रंलक्षणमुचितंतथापिपृथिवीत्वजातौप्रमाणोपन्यासाय
कारणत्वमुपन्यस्तं॥तथाहिपृथिवीत्वंगंधसमवायिकारणतावच्छेदकतयासिध्यति॥अन्यथागंधत्वावच्छिन्न
स्याकस्मिकत्वापत्तेः॥नचपाषाणादौगंधाभावात्गंधवत्वमव्याप्तमितिवाच्यं॥तत्रापिगंधसत्वात्॥अनुपलब्धि
मन्यथा४ स्तुअनुत्कटत्वेनाप्युपपद्यते॥कथं तद्भस्मनिगंधउपपद्यते॥भस्मनोहिपाषाणध्वंसजन्यत्वात्पाषाणोपादानोपादेयत्वंसि न्य४ पो
ध्यति॥यद्द्रव्यंयद्द्रव्यध्वंसजन्यंतत्तदुपादानोपादेयमितिव्याप्तेः॥दृष्टंचैतत्खंडपटेमहापटध्वंसजन्ये॥द्रव्यंचपाषाणपर
माणोःपृथिवीत्वात्तज्जन्यस्यपाषाणस्यापिपृथिवीत्वं॥तथाचतस्यापि[redacted]त्वेबाधकाभावः॥नानारूपेति॥शुक्लनी गंध ६
आदिभेदेननानाजातीयंरूपंपृथिव्यामेववर्ततेनतुजलादौतत्रशुक्लस्यैवसत्वात्॥पृथिव्यांतुएकस्मिन्धर्मिणिपाकव
शेननानारूपसंभवात्॥नचयत्रनानारूपंनोस्तिनतत्राव्याप्तिरितिवाच्यं॥रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्व
स्यविवक्षितत्वात्॥रूपनानात्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्वस्यवाविवक्षितत्वात्॥वैशेषिकनयेपृथिवीपरमा
णोरूपनाशस्यरूपांतरस्यचसत्वात्॥न्यायनयेघटादावपितथात्वात्लक्षणसमन्वयः॥षड्विधइति॥मधुरकटु
कषायादिभेदेनषड्विधरसःपृथिव्यामेव॥जलेतुमधुरएवरसः॥अत्रापिपूर्ववत्रसद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्य
जातिमत्वंलक्षणंबोध्यमवसेयः॥गंधस्त्विति॥द्विविधइतिववस्तुस्थितिमात्रंनतुद्विविधगंधवत्वमपिलक्षणं
द्विविधत्वस्याव्यर्थत्वात्॥द्वैविध्यंचसौरभासौरभभेदेनबोध्यंस्पर्शादेति॥तस्याःपृथिव्याः॥अनुष्णाशीतस्पर्श

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्री
रामभु०ली
॥९॥

त्वेवापावधिवर्तत इति मतउक्तं पाकज इति ॥ इदं च पृथिव्यां स्पर्शोऽनुष्णाशीत इत्यापनार्थं तदुक्तं ॥ पाकजस्पर्शवत्त्वमात्रेण
दोषे ॥ अधिकस्य वैय्य [redacted] र्थात् ॥ यद्यपि पाकजस्पर्शः पदार्थो नास्ति तथापि पाकजस्पर्शवद्वृत्ति द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं ॥
०प्रथ्यो बोध्यः ॥ निसैलि [redacted] ॥ सा पृथिवी द्विविधा नित्या अनित्या चेत्यर्थः ॥ अणुलक्षणा परमाणुरूपा पृथिवी नित्या तदन्या प
रमाणुभिन्ना द्व्यणुकादिः सर्वाप्यनित्या इत्यर्थः ॥ सैव अनित्या पृथिव्येव अवयवतीत्यर्थः ॥ नन्ववयविनि किं मानं ॥ तत्र प
परमाणुपुंज एवोपपत्तेः न च परमाणूनामतीन्द्रियत्वात् घटादेः प्रत्यक्षत्वं न स्यादिति वाच्यं ॥ एकस्य परमाणोरप्रत्यक्षत्वेपि
तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वात् ॥ यथैकस्य केशस्याप्रत्यक्षत्वेपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षता ॥ न चैकस्थूलो घट इति बुद्धेरनुपपत्तेरिति वा
च्यं ॥ एको महान् धान्यराशिरितिवदुपपत्तेः मैवं ॥ परमाणोरतीन्द्रियत्वेन तत्समूहस्यापि प्रत्यक्षायोगात् ॥ दूरस्थके
शास्तु नातीन्द्रियाः ॥ तत्संनिधाने तस्यैव प्रत्यक्षत्वात् ॥ न च तदानीं दूरस्थपरमाणु [redacted] पुंजस्यात्यन्तत्वात् न प्रत्यक्षत्वे ते७
रोधः इति वाच्यं ॥ तत्र तद्वत्त्वेपाति द्रव्यग्रहणाव पर्यवस्थूलत्वह [redacted] ॥ नोत्पत्तेरभ्युपगहनात् ॥ न्यायदर्शनव
णुकेणवन्ये त्र्यसरेणोरसत्त्विरिति वाच्यं ॥ यतो न वयं द्रव्यत्वं महद्रूपत्वं वा स्वाश्रयस्वभावो नानुचयमहतो ॥ परं तु महत्त्वो तरु वा५
पादिकारणसमुदायवृत्त्या द्रूपत्वे तदभावे चाद्रव्यत्वं ॥ तथा च त्र्यसरेणोर्महत्त्वात् प्रत्यक्षत्वं न तु द्व्यणुकादेस्तदभावात् ॥
न हि त्वन्मतेपी द्रूपं भवति परमाणो महत्त्वाभावो तत् ॥ इदं च अवयविसिद्धौ तत्पुंजसादृश्यविनाशयोः प्रत्यक्षसिद्ध श्री
त्वात् [redacted] नित्यतेषां चावयवावयवधारायाः अनेनत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसंगः ॥ अतेषु चिते विश्रामो वाच्यः ॥ रामभुत्ता०
पत्रविश्रामस्तस्यानित्यत्वे अप्रसमवेतभावकार्यस्यातिप्रसंगात् तस्य नित्यत्वं ॥ महत्परिमाणतारतम्यस्य गगनादौ वि ॥९॥

तारतम्य

७ [redacted] ३

श्रांतत्वमिव अणुपरिमाणस्यापि क्वचिद्विश्रा [redacted] त्वं अस्ति इति तस्य परिमाणत्वसिद्धिः ॥ न च त्र्यसरेणावेव विश्रा व१
मोस्त्विति वाच्यं ॥ त्र्यसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धौ त्र्यसरेणोरवयवः सावय
वः महदवयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन तदवयवसिद्धेरिति ॥ नन्वेवमप्रयोजकमप्रत्यक्षमहत्त्वं अनेकद्रव्यत्वस्य प्रयो प्रति3
जकत्वान्नैवं क्रमेणात्र द्रव्यधारापि सिद्धेरिति वाच्यं ॥ अनवस्थाभयेनात्रहीनसिद्धेरिति ॥ सा चत्रिधेति सा कार्यरूपापृ
थिवी त्रिधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात् तत्रादेमुदाहरति ॥ योनिजादीति ॥ योनिजमयोनिजमित्यर्थः ॥ योनिजमपि
जरायुजमंडजं च ॥ जरायुजं मानुषादीनां ॥ अंडजं सर्पादीनां ॥ अयोनिस्वेदजोद्भिज्जादिकं ॥ स्वेदजाः कृमिदं
शाद्याः उद्भिदः तरुगुल्माद्याः नारकीणामपि शरीरमयोनिजमेव ॥ न च मानुषशरीराणां पार्थिवत्वे किंमा
नमिति वाच्यं गंधादिमत्त्वस्यैव मानत्वात् ॥ न च क्लेदोष्मादेरुपलंभाज्जलत्वादिकमपि स्यादिति वा
च्यं ॥ तथा सति जलत्वपृथिवीत्वादिना संकरप्रसंगात् ॥ न च तर्हि जलत्वादिकमेवास्तु न तु पार्थिवत्व
मिति वाच्यं ॥ क्लेदादीनां विनाशेपि शरीरत्वे प्रत्यभिज्ञानो गंधाद्युपलब्धेश्च पृथिवीत्वसिद्धेः ॥ न४
एतेन पार्थिवादिशरीरे जलादीनां निमित्तमात्रं बोध्यं ॥ शरीरत्वं तु न जातिः पृथिवीत्वादिना सांकर्यात् ॥ किंतु ॥
चेष्टाश्रयत्वं ॥ वृक्षादीनामपि चेष्टाश्रयत्वान्नाव्याप्तिः ॥ नैवं वृक्षादीनां शरीरत्वे किं मानं ॥ आध्यात्मिकवायुसंबं
धस्यैव प्रमाणत्वात् तत्रैव किं मानमिति चेत् ॥ भग्नक्षतसंरोहणादिना तदुन्नयनात् ॥ यद्दिहस्तादौ शरीरव्यवहारो न मे

= शरीरत्वावच्छिन्ने पंचभूतानां कारणत्वे पांचभौतिकत्वव्यवहारे सत्यपि
= पांचभौतिकत्वव्यवहारः न पंचभूतोपादानत्वनिबंधनः किं तु ... त्वनि
= बंधनः तथा च पार्थिवजलीयादिशरीरेषु पृथिव्याद्येकैकस्य [redacted]
= आश्रित ... पार्थिवत्वादिव्यवहारः ... शरीरे ... ॥२ = भग्नक्षतपार्थिवभागविशिष्टावयवोः संयोगेन ... नयनात्

१ = समवायसंबंधेनद्रव्यारंभकत्वेसतिद्रव्यत्वं

मनुष्यशरीरेचेष्टाश्रयभोगायतनत्वं=२ तदाश्रैत्याय पवित्वेन विशेषणीयं ।। नच वृक्षशरीरे चेष्टानभावात् तत्राव्याप्तिरिति वाच्यं ।। तादृशे प्रमाणाभावात् ।। शरी

रत्वावच्छेदकत्वावच्छिन्नचेष्टावद्वृत्तिपृथिवीवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं शरीरत्वव्याप्यमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं वा तत् ।। मानुषत्व

चैत्रत्वादिजातिमादाय लक्षणसमन्वयः ।। न च नृसिंहशरीरे कथं लक्षणसमन्वयः तत्र नृसिंहत्वस्य एकव्यक्तित

याऽजातित्वाभावात् ।। अलौकिकतेजसशरीरस्वीकारात् तद्देवत्वस्यापि जातित्वाभावादिति वाच्यं ।। रूपभेदेन नृ

सिंहशरीरस्य नानात्वेन नृसिंहत्वजात्या लक्षणसमन्वयात् ।। इन्द्रियमिति ।। घ्राणेन्द्रियं पार्थिवमित्यर्थः

पार्थिवत्वे किं प्रमाणमिति चेत् द्रव्यघ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु पंचसु मध्ये गंधस्यैव व्यंजकत्वात् ।। कुंकुमगंधाभि

व्यंजकघृतादिवत् ।। न चेद्दृष्टान्ते स्वीयपररूपाभिव्यंजकत्वाद् दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं ।। परकीयरूपाभिव्य

जकत्वस्य तदर्थत्वात् ।। न च नवशरावगंधाभिव्यंजकजले नानैकान्तिकमिति वाच्यं ।। तस्य सक्तुरसाभिव्यं

जकत्वात् ।। यद्वा परकीयेति न देयं वायूपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तत्वसंभवात् ।। न च घ्राणेन्द्रियसंनिकर्ष

स्यगंधमात्रव्यंजकत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं ।। द्रव्यत्वे सतीति विशेषणीयमिति ।। उपभोगसाधनं तृ ।।

विषयः ।। सर्वमेव कार्यजातमदृष्टाधीनं यत्कार्यं यददृष्टाधीनं तत्तदुपभोगं साक्षात्परंपरया वा जनयत्ये

व ।। नहि बीजप्रयोजनाभ्यां विनाकस्यचिदुत्पत्तिरस्ति ।। तेन द्व्यणुकादिब्रह्माण्डान्तं सर्वमेव विषयो भवति ।

शरीरेन्द्रिययोर्विषयत्वेपि प्रकारान्तरोपन्यासः शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थः ।। जलं निरूपयति वर्णः शुक्ल इति ।। स्नेहसमवायि

कारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः ।। यद्यपि स्नेहत्वं कार्यतावच्छेदकं [struck] तथापि जन्यस्नेहत्वे नित्यानित्य

तथा बोध्यं ।। अथ परमाणौ जलत्वं न स्यात् ।। तत्र जन्यस्नेहाभावात् ।। नस्य नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभा इति तया न

वनियमात् इति चेन्न ।। जन्यस्नेहजनकतावच्छेदकतया जन्यजलत्वजातेः सिद्धौ तद्वच्छिन्नजनजनकता

३ जलस्पर्श द्व वच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धेः ।। शुक्लरूपवत्त्वमेव वैधर्म्यमपि तु मुक्तं शुक्ल इति न तु शुक्लरूपवत्त्वं लक्षणं ।। द्रव्य

वान्नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं भास्वरशुक्लेतरासमानाधिकरणरूप

वद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं वा तदर्थः ।। रसस्पर्शाविति ।। जलस्य मधुर एव रसः शीत एव स्पर्शः ।।

तिक्तवदवृत्तिमधुरवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं च तदर्थः ।। ननु शुक्लरूपमेवेति कुतः कालिंदीज

ले नीलिमोपलब्धेरिति चेन्न ।। नीलजनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वजातेरभावाज्जले नीलभ

रूपासंभवात् ।। कालिंदीजले नीलरूपप्रतीतिस्तु आश्रयोपाधिकी अन्तरीक्षविपतितविक्षेपे धवलि

मोपलब्धेः ।। अथ जले माधुर्ये किं मानं नहि कोपि रसस्तत्र प्रत्यक्षेण[illegible] नुभूयते । यनारिकेलजल

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

राम मुक्ता० ॥१०॥

=अत्र पवरसात्कुलन्यपृथिवीरसस्याग्निसंयोगमात्रलब्धस्यानिर्देनहनुरोधमात्रेणजलसंयोगस्यापृथिवीरसोत्पादकत्वेस्वीकारे अतिप्रसक्तापूर्वकारणभावस्वीकारेहरीतक्यांमधुररसस्य स्वीकारेगौरवादिभावः=३
३=ननु अम्लजलेमधुररसः तथापिजंबीरजलेसम्भवत्यम्लरसस्याग्नीकारेबाधकाभावस्तत्राह=

दौमाधुर्यमुपलभ्यतनिवाच्यंतस्याऔपाधिकत्वात्॥अन्यथाजंबीरकरवीरादौआम्लरसाद्युप
लब्धेराम्लादिमत्वमपिस्यादिति चेन्नहरितक्यादिभक्षणस्यजलरसव्यंजकत्वात्॥नचहरीतक्यामेव
जलोष्मसंयोगाद्रसांतरोत्पत्तिरितिवाच्यं॥कल्पनागौरवात्॥पृथिवीत्वस्यआम्लादिजनकतावदज
लिला ४ लेनाम्लादिकंजंबीररसेसरादौतुआश्रयोपाधिकीतयाप्रतीतिः॥एवंजन्यशीतस्पर्शजनकताव
च्छेदकंजलत्वंजन्यजलत्वंवातथाबोध्यं॥घृष्टचंदनादौतुशैत्योपलब्धिश्चचंदनांतर्वर्त्तिशीत
तरसलिलस्य॥तेजःसंयोगाज्जलेऔष्ण्यप्रतीतिराश्रयौपाधिकीस्फुटैवतत्रपाकासंभवा
त्॥स्नेहेस्तत्रेति॥घृतादावपितदंतरवर्त्तिजलस्यैवस्नेहः॥जलस्यैवस्नेहस्सर्वापिकारण
त्वात्॥तेनजलेएवस्नेहइतिमंतव्यं॥द्रवत्वमिति॥सांसिद्धिकद्रवत्वत्वंजातिविशे राम
षप्रत्यक्षसिद्धः॥तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकंतदेवेतिभावः॥तैलादावपितदंतर मुं० की
॥१०॥

[redacted]

नित्यतादि १

तिं [redacted] जलस्यैवद्रवत्वं स्नेहप्रकर्षेणसंहननानुकूल्यमितिवक्ष्यतेश्वेयमुद्रदिति पृथिव्यामेवसर्थः तथाहिजलं हि द्विविधं नित्यम
नित्यंच परमाणुरूपंनित्यं द्व्यणुकादिसर्वमनित्यमवयवसमवेतंच अनित्यमपित्रिविधं शरीरेंद्रियविषयभेदात् पृथिवीतो
यविशेषस्तमाह किंत्विति ~~अयोनिजमेवस्यार्थः शरीरं स्यादवयवसमवेतंच अनित्यमपित्रिविधं शरीरेंद्रियविषय~~
जलीयं शरीर ~~पृथिवीतोयविशेषस्तमाह किंत्विति~~ अयोनिजमेवसर्थः [redacted] विकरणालोकप्रसिद्धं इंद्रियंरसनंजलीय तच्च
यमिसर्थः तथाहिरसनंजलीयंगंधा[illegible]घव्यंजकत्वेसतिरसव्यंजकत्वात् सक्तुरसाभिव्यंजकोदकवत् रसनेंद्रियमन्तिक
षैव्यभिचारवारणायइद्रमत्तंरूपं विषयंदर्शयति सिंधुहिमादिरिति सिंधुः समुद्रः हिमंतुषारं आदिपदात्शिलासारकर
कादिः सर्वोग्राह्यः नचहिमकरकयोः काठिन्यात्पार्थिवत्वमितिवाच्यं ऊष्मणाविलीनयोस्तयोर्जलत्वस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वा
त् यद्द्रव्यंयद्द्रव्यध्वंसजन्यमितिव्याप्त्याजलोपादानोपादेयत्वसिद्धेः अदृष्टविशेषेणद्रवत्वप्रतिरोधात् करकायांकाठिन्यप्र
त्ययस्यभ्रांतत्वात् तेजोनिरूपयति॥उष्णस्पर्शस्स्यादिति उष्णत्वंस्पर्शनिष्ठाजातिविशेषः प्रसक्तसिद्धः उष्णत्वंजन्योष्णस्पर्शसमवा च
पि कारणतावच्छेदकंतेजस्त्वंजातिविशेषः परमाणुवृत्तितेजस्त्वजलस्यैवानुसंधेयं नचोष्णस्पर्शवत्त्वंचंद्रकिरणादावव्याप्तमिति
वाच्यं तत्राप्युष्णस्पर्शसत्त्वात् किंतुतदंतःपातिजलस्पर्शेनाभिभवात्तस्याग्रहः एवंरत्नकिरणादौपार्थिवस्पर्शेनाभिभवाद्ग्रहः

तस्य२ त्वं२ रु१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

चक्षुषस्तैजसत्वे किंमानमिति चे[illegible] उच्यते

मु०ली० दोषानुमृतत्वाच्च तस्य ग्रहः रूपमित्यादि वैभात्रे म[illegible]स्कतंकिरणादौ न्वयापार्थिवरूपेणाभिभवात्तमुक्तरूपाग्रहः तद्रूपाग्रहेपि
णापि चाक्षुषत्वं न स्यादिति चेन्न अन्यदीयरूपेणैव धर्मिग्राहकसंभवात् शंखस्येवपि तथैतिन्ना वह्नेः शुक्लरूपेणाभिभवात् किं
११ तु तदीयं शुक्लत्वमभिभूतमित्यन्ये नैमित्तिकेति नैमित्तिकद्रवत्वं तदुत्तरघृतादिरूपं तेजःमितत्त्वात् नचैनैमित्तिकद्रव
त्ववत्वेन लक्षणे घृतादावव्याप्ते ईतादावतिव्याप्तेरिति वाच्यं एषिव्यन्यनैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वा
नित्यत्वादि च त् पूर्ववदिति जलस्येवेत्यर्थः तथाहि तद्द्विविधं नित्यमनित्यं च नित्यं परमाणुरूपं तदन्यदनित्यमवयवि च तच्च त्रेधा शरी
रेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयोनिजमेव तच्च सूर्यलोकादौ प्रसिद्धं तत्रयो विशेषस्तमाह इन्द्रियमिति इन्द्रियं नयनं मनु[illegible]
[illegible] वह्नेस्तैजसं परकीयस्पर्शाद्यव्यंजकत्वे सति परकीयरूपव्यंजकत्वात् प्रदीपवत् प्रदीपस्य स्वीयस्पर्शव्यंजक
त्वात् स्वयमं परकीयेति घटादेः स्वीयरूपव्यंजकत्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय द्वितीयं परकीयेति अथवा प्रभाया दृष्टान्तत्वसंभ
वात् द्वयं परकीयेति न देयं चक्षुः सन्निकर्षव्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे देयं विषयं दर्शयति वह्नीति ननु सुवर्णं स्यात्तैजसत्वे
किंमानमिति चेन्न [illegible] सुवर्णं तैजसं असति प्रतिबंधके ऽत्यन्तानलसंयोगेप्यनुच्छिद्यमा
नद्रवत्वाधिकरणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीति न चाप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य जलद्रवत्वस्य चाग्निसंयोगनाश्यत्वात् न पृ० ११

(द्वितीयं परकीयपदं तु देयमेव प्रार्थितव्यस[illegible] व्यभिचारवारणायेति भावः २ वि१

(तस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणास्य सत्त्वेन व

थ्वीति म[illegible]गुरुत्वाश्रयपार्थिवस्यापि तद्दानीं द्रुतत्वात्तेन व्यभिचार इति चेन्न जलमध्यस्थमषीभोस्व तस्मादुक्तत्वात् अपरे तु पी
तिमगुरुत्वाश्रयस्यात्यंताग्निसंयोगेपि पूर्वरूपाय रावृत्तिदर्शनात् तत्प्रतिबंधकं विजातीयं द्रवद्रव्यं कल्प्यते तथाहि अग्निसंयो द्रवत्वं २
गेपि तिमगुरुत्वाश्रयः विजातीयरूपप्रतिबंधकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यंताग्निसंयोगेपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणत्वात् ज
लमध्यस्थपीतपटवत् तस्य च पृथिवीजलभिन्नत्वे नैमित्तिकद्रवत्वनियमात् वायुं निरूपयति अपाकजेति अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृ
थिव्यामपि सत्त्वादुक्तमपाकजेति अपाकजस्पर्शस्य जलादावपि सत्त्वादुक्तमनुष्णाशीतेति एतेन वायवीयो विजातीयस्पर्शो
दर्शितः तज्ज्ञानकं तावच्छेदकं वायुत्वमिति भावः एषवायुः स्पर्शादिलिंगकः वायुर्हि स्पर्शशब्दधृतिकंपैरनुमीयते विजातीयस्पर्शेन प
विलक्षणशब्देन तृणादीनां धृत्या शाखादीनां कंपेन च वायोरनुमानं यथा च वायुर्न अत्यक्षस्तथाग्रे वक्ष्यते पूर्ववन्नित्यताद्युक्तं वायु
र्द्विविधः नित्योऽनित्यश्च परमाणुरूपो नित्यस्तदन्योऽनित्यः समवेतश्च सोपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात् शरीरमयोनिजं
पिशाचादीनां परं तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टंभा[illegible]दुपभोगक्षमत्वं जलादीनां प्राधान्याज्जलीयत्वा
दिकमिति अत्रयो विशेषस्तमाह देहव्यापीति शरीरव्यापकं स्पर्शग्राहकं इन्द्रियं त्वक् तच्च वायवीयं रूपादिषु पंचसु मध्ये स्पर्श
स्यैव व्यंजकत्वात् अंगसंगिसलिलशैत्यव्यंजकव्यजनपवनवत् अत्रापि सन्निकर्षव्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वं विशेषणं विषय

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ निरूपयति घ्राणादिस्तु महावायुपर्यन्तो विषयो मतः यद्यप्यनित्यो वायुश्चतुर्विधस्तस्य चतुर्थी विधा घ्राणादिरित्युक्तमाकरे तथाप्यत्र संक्षे
पात्त्रैविध्यमुक्तं प्राणस्त्वेक एव सन् हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नानासंज्ञां लभते आकाशं निरू
पयति आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकं न जातिः किंत्वा
~~काशं निरूपयति आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः आकाशकालदिशामेकैकव्यक्तित्वादाकाशत्वादिकं न जातिः~~
५ राज्ञा भयपत्यं किं त्वाकाशत्वं वैशेषिक इति कथनेन विशेषगुणानां तत्रैव वक्ष्यमाणत्वेन प्रमाणमपि दर्शितं तथा हि शब्दो गुणः चक्षुर्ग्रहणा
योग्य बहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् स्पर्शवत् शब्दो द्रव्यसमवेतो गुणत्वात् संयोगवदित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवेतत्वे
सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अग्निसंयोगासमवायिकारणकत्वाभावे सति अकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत् पा
तं ४ कजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं यत्र रूपादौ व्यभिचारवारणाय अकारणगुणपूर्वकेति जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवा
राज्ञो रणाय प्रत्यक्षेति न दिक्कालमनोगुणः विशेषगुणत्वात् गन्धादिवत् व्यतिरेके संयोगवत् नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रिय
योग्यत्वात् रूपवत् इत्थं च शब्दाधिकरणं नवमं द्रव्यं गगननामकं सिध्यतीति न च वायोरवयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायोरा स्व
रणगुणपूर्वकः शब्दः उत्पद्यतामिति वाच्यं यावद्द्रव्यभावित्वेन वायुविशेषगुणत्वाभावात् न च शरीरस्य विषयस्य ला०
१२

वा वाभोत इन्द्रियं दर्शयति इन्द्रियमिति नन्वाकाशे लाघवादेकं सिद्धं श्रोत्रं तत्प्रतिपुरुषभेदाद्भिन्नं कथमाकाशं स्यात् अत आह ए
कः सन्निति आकाशः एकः सन्नप्युपाधेः कर्णशष्कुलीभेदाद्भिन्नं भिन्नं श्रोत्रं भवतीत्यर्थः कालं निरूपयति जन्यानां जनक
इति तत्र प्रमाणं दर्शयितुमाह जगतामाश्रय इति इदानीं घट इत्यादिप्रतीतिः सूर्यपरिस्पन्दादिकं यदा विषयीकरोति तदा सू
र्यपरिस्पन्दादिना घटादेः संबन्धो वाच्यः स च संयोगादि न संभवतीति कालस्यैव संबन्धघटकः कल्प्यते इत्थं च जन्यमात्राश्रयत्व
मेव सम्यक् प्रमाणान्तरं दर्शयति परापरत्वेति परत्वादिहेतुः साधारणनिमित्तं काल एव परत्वापरत्वयोः समवायिकारणसं २
योगाश्रयो विनिगमनाविरहात् लाघवादतिरिक्तकालकल्पनमिति भावः नन्वेकस्य कालस्य सिद्धौ क्षणदिनमासवर्षादिसम
यभेदो न स्यादत आह उपाधिभेदादिति कालस्त्वेकोऽप्युपाधिभेदात्क्षणा दिव्यवहारविषयः उपाधिस्तु स्वजन्यविभागप्रागभा स्व
वावच्छिन्नकर्म पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावो वा उत्तरसंयोगावच्छिन्नक
ध्य३ र्म वा न चोत्तरसंयोगानन्तरं क्षणव्यवहारो न स्यादिति वाच्यं कर्मान्तरस्य सत्त्वादिति महाप्रलये क्षणादिव्यवहारो यद्यस्ति तदा ध्वंसना
ठ२ यस्य ध्वंसेनैवोपपादनीय इति दिशं निरूपयति दूरान्तिकेति दूरत्वमन्तिकत्वं च दैशिकं परत्वापरत्वं चैव बोध्यं तद्द्वारा साधा ठ२
रणं निमित्तं दिग्वैदेशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया दिक् सिध्यतीति भावः नन्वेकैव दिक् कुपदिन् प्राच्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ऽप्र

१३ रिव्यवहारः कथमसंघोत[redacted]नत्र्याह उपाधीनियत्सरूपस्योऽस्यगिरिसन्निहितायादिक्त[redacted]त्सरूपस्यसाक्षाची एवंउदयगिरि
मवहितोचप्रतीची एवंतत्सरूपीयमुमेरुसन्निहितादिगुदीचीतव्यवहितात्ववाची सर्वेषामेववर्षाणांमेरुरुत्तरतःस्थितत्वा
न्नियमात् आत्मानंनिरूपयति आत्मेंद्रियेति आत्मत्वजातिस्तत्सुखदुःखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतयासि
ध्यति ईश्वरेपिसाजातिरस्त्येव अदृष्टादिरूपकारणाभावान्नतस्यसुखदुःखाद्युत्पत्तिः नित्यस्यतस्यसुरूपयोगेपत्वेफलावश्यंभावस्
सा स्याप्रयोजकत्वात् अपरेत्वीश्वरेजातिर्नास्त्येवप्रमाणाभावात् नचदशमंद्रव्यंत्वापत्तिःज्ञानवत्त्वेनविभजनादित्याहुः इं
द्रियादेरिति अधिःष्ठाता इंद्रियाणांशरीरस्यचपरंपरयाचैतन्यसंपादकः यद्यप्यात्मन्यहंजानेहंसुखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्व
मस्त्येवतथापिविप्रतिपन्नंप्रथमतएवशरीरादिभिन्नत्वेनज्ञातुंतिगोचरइतिप्रतिपादयितुंनशक्यतइति अत्रप्रमाणंदर्शयति
करणंहीति वास्यादीनांछिदा[redacted]दिकरणानांकर्तारमंतरेणफलानुपधानंदृष्टंएवंचक्षुरादीनांज्ञानकरणानामपिफलोपधा
नंकर्तारमंतरेणानोपपद्यतइतितदतिरिक्तःकर्ताकल्प्यते ननुशरीरस्येवकर्तृत्वमस्त्वतआहशरीरस्येति ननुचैतन्यंज्ञानादिक
मेवमुक्तात्मनोत्वेन्मतइवमतःशरीराणामपितदभावःकाह्यानिःप्राणाभावेनज्ञानाभावस्यसिद्धेरितिचेन्न शरीरस्यचैतन्ये
बाल्येविलोकितस्यस्थविरेस्मरणानुपपत्तेःशरीराणामवयवोपचयापचयैरुत्पादविनाशशालित्वात् नचपूर्वशरीरोत्पन्नसंस्का एम०

प१ १३

संस्कारैर्नाशाद्वा ३

रेणद्वितीयेसंस्कारउत्पद्यतइतिवाच्यंअनेकसंस्कारकल्पनायांगौरवात् एवंशरीरस्यचैतन्येबालकस्यस्तनपानेप्रवृत्तिर्नस्यात्
इष्टसाधनताज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्तदानीमि ष्टसाधनत्वानुभावक[redacted]भावात् मन्मतेतुजन्मांतरानुभूतेष्टसाधनत्वस्यतदा
नींस्मरणादेवप्रवृत्तिः नचजन्मांतरानुभूतमन्यदपिस्मर्यतामितिवाच्यं उद्बोधकाभावात् अत्रत्वनाद्यस्याजीवनादृष्टमेवोद्बोधकंक तां ३
ल्पते इत्थंचसंसारस्यानादितयात्मनोनादित्वसिद्धावनादिभावस्यनाशासंभवान्नित्यत्वंसंभवतीतिबोध्यं ननुचक्षुरादीनामे
वज्ञानादौकरणत्वंकर्तृत्वंचास्तुविरोधेप्राधकाभावादतआहतथात्वेचेदिति तथात्वंचेतनत्वंतपश्चात्तेविनाशेसतीत्यर्थ घी
चक्षुरादीनामेवंकथमितिपूर्वंचक्षुषासाक्षात्कृतानांचक्षुषोभावेस्मरणंनस्यात् अनुभवितुरभावादन्येनानुभूतस्यान्ये
नस्मरणासंभवात् अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येनकार्यकारणभावादितिभावः ननुचक्षुरादीनांचैतन्यंमास्तुमनस
स्तुनित्यस्यचैतन्यंस्यादतआह मनोपीति नतथानिचेतनमित्यर्थः ज्ञानादीतिमनसोणुत्वात्प्रत्यक्षेचमहत्त्वस्यहेतुत्वात्मन
सि ज्ञानसुखादिसत्वेतत्प्रत्यक्षानुपपत्तेरित्यर्थः यथाचमनसोणुत्वंतथाग्रेवक्ष्यते नन्वस्तुविज्ञानमेवात्मा तस्यस्वतःप्रका
शरूपत्वाच्चेतनत्वं ज्ञानसुखादिकंतुतस्यैवाकारविशेषस्तस्यापिभावत्वादेवक्षणिकत्वंपूर्वपूर्वविज्ञानस्योत्तरोत्तरविज्ञानहेतुत्वा
त् सुषुप्तावप्यालयविज्ञानधारानिराबाधैवमृगमदवासनावासितवसनइवपूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणामुत्तरोत्तरवि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

प्रकाशत्वज्ञानत्वस्य विषयत्वव्याप्यत्वा
वृत्तिभाव=२

मु॰त्री॰ विज्ञाने संक्रान्तत्वान्नानुपपत्तिः स्मरणादेरिति चेन्न तस्य हि ज्ञानगद्विषयत्वे [redacted] सर्वज्ञत्वापत्तेः यत्किंचिद्विषयत्वेवि
१५ निगमकाभावं तथा सति विषयावभासप्रसंगस्तु तदानीं निराकारचित्संततिरनुवर्तते इति चेन्न तस्याः प्रकाशत्वे प्रमाणाभा
वात् अन्यथा घटादीनामपि ज्ञानत्वापत्तिर्न चेष्टापत्तिः विज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनोभावादिति वाच्यं घटादेरनुभूयमानस्यापल
पितुमशक्यत्वात् आकारविशेषस्यैवायं विज्ञानस्येति चेन्न किंमयमाकारो निरूप्यते विज्ञानात्तर्हि समायातं विज्ञानव्यतिरि
क्तेन नातिरिच्यते चेन्न हि मम हालंबनेनीलाकारोपि पीताकारः स्यात् तत्स्वरूपतो विज्ञानस्याविशेषात् अपोहरूपो नीलत्वादि
र्विज्ञानधर्म इति चेन्न नीलत्वादीनां विरुद्धानामेकस्मिन्नसमावेशात् तत्तस्थाविरोधावधारणापि वहुरूपपाद■त्वात् न
वा वासनायाः संक्रमः संभवति मातृपुत्रयोरपि वासनासंक्रमप्रसंगात् न चोपादानोपादेयभावो नियामक इति वाच्यं वा
नय ४ सनायाः संक्रमासंभवात् गंगन्नरस्मिन्नुत्पत्तिरेव संक्रम इति चेन्न तदुत्पादकाभावात् विनाशेवोत्पादकत्वे संस्कारानंत्यप्र
संगः क्षणिकविज्ञाने धृतिशयविशेषं कल्प्यत इति चेन्न मानाभावात् कल्पनागौरवाच्च एतेन क्षणिकशरीरेष्वेवं चेतनत्वम
द ४२ पि प्रत्युक्तं गौरवातिशयमानाभावाच्च वीजादावपि सहकारिसमवधानासमवधानाभ्यामेवोपपत्तेः कुर्वद्रूपत्वाकल्पना
त् अन्यत्र हि क्षणिकविज्ञाने गौरवात्क्लिसविज्ञानमेवात्मा अविनाशी वा अरेऽयमात्मा सत्संज्ञानमनेन ■■ ब्रह्मेत्यादिश्रु एम॰
१५

श्रुतिरिति चेन्न तस्य सविषयत्वासंभवस्य दर्शितत्वान्निर्विषयस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् सविषयकस्यापि ध्रुवत्वानुभवात्तो ज्ञानभि
न्नो नित्य आत्मेति सिद्धं सत्यं ज्ञानमिति त्वब्रह्मपरं तो विष्णुनाययुज्यते ज्ञानाज्ञानसुखित्वदुःखित्वादिभिर्जीवानां भेदसिद्धेश्च
तरामीश्वरभेदः अन्यथा बंधमोक्षानुपपत्तेः घोपीश्वराभेदवोधकोवेदः सोपि तदभेदेन तदीयत्वं प्रतिपादयन्स्तौति अभे
१७ दभावनयैव यतितव्यमिति वदति अत एव सर्वात्मनः समर्पित इति श्रूयते मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तावभेदो जायत
इत्यपि न भेदस्य नित्यत्वेन नाशायोगात् भेदनाशेपि व्यक्तिद्वयं स्यादेवेनैव हित्वमपि नश्यती■ति वाच्यं तत्र निर्धर्म
के ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेपि सत्यस्वरूपं तदीति वद्वित्वाभावेपि द्वयात्मकौ तौ विति स्वव्यवस्थात् मिथ्यात्वाभावो धिकरणात्म
कस्तत्र सत्यत्वमिति चेत् एकत्वाभावो व्यक्तिद्वयात्मको द्वित्वमिति संमुचतां प्रत्येकमेकत्वेपि पृथिवीजलयोर्न गंधवत्वमिति व
दुभयं नैकमिति सर्वज्ञत्वमिति द्वित्वात् योपि तदानीमभेदश्रुतिः यादवकत्वागमः सोपि निर्दुःखत्वादिना साम्यं प्रतिपादय
ति संपदाधिक्ये पुरोहितोयं राजा संवृत्त इतिवत् अत एव निरंजनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतिः ईश्वरोपि ज्ञानसुखात्मा कि
तु ज्ञानाश्रयो नित्यं विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादौ विज्ञानपदेन ज्ञानाधारत्वं यस्य वोक्तः यः सर्वज्ञस्सोघनुरोधादानंदमित्य
स्याप्यानंदवदित्यर्थः अशोहित्वात्मस्वैर्थीयायात्पयात् अन्यथा उद्विग्नत्वापत्तेः आनंदोपि दुःखाभावेनोपचर्यते भा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०ली० १५

घपगमेसखीसंहत्तोऽहमितिवत् दुःखाभावेनसुख प्रसयान्नसुखवात्स्मिन्लानंदेनत्वसावानंदः सुखमिति श्रुतेः नविद्यतेऽस्
स्वपसेति कुतो नाथीऽतिचेन्न क्लिष्टकल्पनापत्तेः प्रकरणविरोधाच्च आर नैमित्तत्रमत्वर्थीयाचप्रस्तविरोधाच्चेतिसंक्षेपः ए
तेनप्रकृतेः कर्तृत्वेऽस्याः पक्षस्यलाशवन्निर्लेपः किंतचेतनेः कार्यकारणयोरभेदात्कार्यनाशेसतिकार्यरूपतयानाशोऽपि न
स्यादित्यकारणत्वंनस्य बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्त्यानत्वात्मने बुद्धिश्चप्रकृतेःपरिणामः सैवमहत्तत्वमतः करण
भित्युच्यते तन्मेलासत्वात्संपादकत्वेसंसारापवर्गौनस्याताम् वेंद्रियप्रणालिकयापरिणतिर्ज्ञानरूपाघटादिनासंबंधः पुरु
षेकर्तृत्वाभिमानो बुद्धौचैतन्याभिमान श्वभेदाग्रहात् ममेदंकर्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागो बुद्धेः स्वच्छतयातत्त्वतिवि चेतन
वात्तात्विकोऽयंएयस्वेवमुखेपरागरूपमितिविषयोपरागइंद्रियप्रणालिकयापरिणतिभेदात्तात्विकः निश्चयाभिहत्त्वयं
वे णसेवमलिनिमा कर्तव्यमितिव्यापारोंऽशः तेनांशत्रयवतीबुद्धिः तत्परिणामेनज्ञानेनपुरुषस्यातात्विकःसंबंधः इयीनाम
लिन्नेवमुखेर्प्सुपलब्धिरुच्यते ज्ञानवत्सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मास्त्रपिबुद्धेरेव [illegible] तिसामानाधिकरण्येनप्रती
तेः नचबुद्धिश्चेतनायरिणामिलादितिमतमयात् सांख्यात् इष्टभोगानाभिवचेतृतन्यस्यापिसामानाधिकरणप्रतीतिरस्त्विति
परिसा मितात्वे मानाभावात् ^ चेतनोऽहंकरोमीतिप्रतीते चैतन्यांशेभ्रमइति चेतनोऽहमंशे किंनेष्यते भ्रमयाबुद्धेर्नित्यत्वेमोक्षोऽभावेऽच्यनित्यत्वे एम० १५

परात्मानुमीयते इत्याह ६

त्यात्

तन्नपुंसंसारापत्तिः अचेतनायाःप्रकृतेःकार्यबुद्धेश्चैतन्यंकार्यकारणयोस्तादात्म्यादितिचेन्न असिद्धेः कर्तुर्जन्यत्वेनानाभा
वात् वीतरागजन्मादर्शनात्स्त्वनादेर्नाशासंभवान्नित्यस्तत्विं किंप्रकृत्यादिकल्पनेन नचप्रकृतेर्निष्क्रियमाणनिर्गुणःक
र्माणिसर्वशः अहंकारविमूढात्माकर्ताहमितिमन्यते इत्यनेनविरोधइतिवाच्यं प्रकृतेर्गृह्यमाणगुणैरहमितिजन्मेरिच्छादिभिः कर्ता य
हमेवेत्यस्यार्थत्वात् एवंसतिकर्तारमात्मानंकेवलंतुयः इत्यादिवदताभगवताप्रकृतेः कर्तृत्वमुपरिष्टान्निरस्यत इतिसंक्षेपः ध
माधर्माश्रयइति आत्मैत्यनुषज्यते शरीरस्यतदाश्रयत्वेदेहांतरकृतकर्मणांदेहांतरेणभोगानुपपत्तेः [redacted] विशेषगुण
स्पृष्टानसुखादे योगात्तइति योऽपविशेषगुणसंबंधेनात्मनः प्रत्यक्षंभवतिनत्वन्यथा अहंज्ञानेनहंकरोमीतिप्रतीतेः प्रत्यक्षोऽपि आत्मापर
देहादौप्रवृत्त्यादिनानुमीयते प्रवृत्तिस्त्वचेष्टा ज्ञानेच्छाप्रयत्नादीनांदेहेऽभावस्योक्तत्वात्चेष्टायाःप्रयत्नसाध्यत्वाच्चेष्टया
प्रयत्नवानात्मानुमीयतइतिभावः तत्रदृष्टांतमाह रथेति यथापिरथकर्मचेष्टानभवतितथापितेनकर्मणासारथिर्यथानुमी
यतेतथाचेष्टात्मकेनकर्मणायरात्मायीतिभावः अहंकारस्येतिअहंकारोऽहमितिप्रत्ययस्तस्याश्रयोविषयःआत्मानशरी
रि रादिरिति मनइति मनोभिन्नेंद्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयोमानसप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः रूपाद्यभावेनेंद्रियांतरायोग्यत्वात्
विभुरिति विभुत्वंपरममहत्परिमाणवत्वंतच्चसर्वमूर्तसंयोगित्वम् अर्थमुक्तंबुध्यादिमत्तिबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चगुणा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुली॰ एवमुक्तावेदितयाः अत्रैव प्रसंगाद्बुद्धेः कतिपयं प्रपंचं दर्शयति बुद्धिस्तु द्विविधेति द्वैविध्यमुपपादयति अनुभूतिरिति प्रत्यक्षमिति
१६ एतासां च तस्याः करणानि चत्वारि प्रमाणानि प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि मम त्वेतन्निवेशितत्वानि तत्रेंद्रियजन्यं ज्ञानं
प्रत्यक्षं यद्यपि मनोरूपेंद्रियजन्यं सर्वमेव ज्ञानं तथापींद्रियत्वेन रूपेणेंद्रियाणां यत्र ज्ञाने करणत्वं तत्प्रत्यक्षमिति विवक्षितं ई
श्वरप्रत्यक्षं तत्त्वेन लक्षणं इंद्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रेणार्थे बोधकत्वा
ते अथवा ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षं अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्य उपमितौ सादृश्यज्ञानस्य शाब्दबोधे पदज्ञानस्य स्मरणे ऽनु
भवस्य करणत्वात्तत्रातिव्याप्तिः इदं लक्षणमीश्वरप्रत्यक्षसाधारणमिति परामर्शजन्यं ज्ञानमनुमितिः यद्यपि परामर्शप्रत्यक्ष
क्षादिकं परामर्शजन्यं न त्वनुमितिः तथापि परामर्शजन्यं हेत्वविषयकं ज्ञानमनुमितिरिति न च काचाचिक्यहेतुविषयकानुमितौ अव्याप्तिरिति वाच्यं उ
तादृशज्ञानहेतुत्वमनुमितित्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ अथवा व्याप्तिज्ञानकरणकं ज्ञानमनुमितिः एवं सादृश्यज्ञान
करणकं ज्ञानमुपमितिः पदज्ञानकरणकं ज्ञानं शाब्दबोधः वस्तुतो यत्किंचिदनुमितिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्ति [redacted]
मत्व२ प्रत्यक्षावृत्तिजातिमत्त्वमनुमितित्वं एवं यत्किंचिदुपमित्यादिव्यक्तिमादाय तद्व्यक्तिवृत्त्यनुमित्यवृत्तिजातिमत्त्वं प्रत्यक्षसा
दिकं वाच्यं घ्राणजादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं षड्विधं मत्वा मिति घ्राणजं रसनं चाक्षुषं स्पार्शं च श्रौत्रं मानसमिति प्रत्यक्षं षड्विधं न चेष्व्या एम॰ १६

मितिसंक्षेपः

प्रसस्याविभजनात्मनत्वं जन्यप्रत्यक्षस्यैव निरूपणीयत्वात् उक्तसूत्रानुसारेण घ्राणस्य गोचरो गंध इति गोचरो ग्राह्यः तस्यार्थः
गंधत्वादिरपि भ्रमः तथेति आदिपदात् अभिन्नत्वादिपरिग्रहः गंधस्य प्रत्यक्षत्वेन तद्वृत्तिजातिरपि प्रत्यक्षा गंधाश्रयग्रहणे तु घ्राण द्व२
प२ स्य न सामर्थ्यमिति बोध्यं तथा रसो रसनाग्राह्यस्तथा शब्दोपि च श्रोत्रेनेति रसत्वादिसहितस्तस्यार्थः गंधो रसश्चाभूतो बोध्यः तथा
उद्भूतरूपे शब्दत्वादिसहितः उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वंति पृथक्त्वसंख्याविभागसंयोगपरापरत्वस्नेहद्रवत्वपरिमाणयुक्ते
क्रियाजातिमंति श्रीफोफाटो वेत्तु उद्भूतरूपमिति नेत्राश्लेषं तद्वृत्तिउद्भूतरूपवत्तियोग्यवृत्तीति समवायश्चानाहदोशैरितिपृथ योग्य
क्त्वादिकमपि योग्यव्यक्तिवृत्ति बोध्यं तादृशी योग्यव्यक्तिवृत्तिरित्यर्थः चक्षुर्योग्यत्वमेव कथं तत्राह गृह्णातीति आ
त लोकसंयोग उद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणं तत्र द्रव्यचाक्षुषं प्रति तयोः समवायसंबंधेन कारणत्वं द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे
स्वाश्रयसमवायसंबंधेन द्रव्यसमवेतसमवेतस्य रूपत्वादेः प्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायसंबंधेनेति उद्भूतस्पर्शवदिति उ
द्भूतस्पर्शवद्द्रव्यं त्वचो गोचरो स्यादुद्भूतस्पर्शोपि स्पर्शत्वादिसहितः रूपान्यदिति रूपभिन्नं रूपत्वादिभिन्नं च चक्षुर्योग्यं त्य
यत्तत्त्वगिंद्रियस्यापि योग्यं तथाच पृथक्त्वसंख्यादयो ये चक्षुर्योग्या गुणा उक्ताः एवं क्रियाः एवं जातियोग्यवृत्तयश्च
त्वचो ग्राह्या इति अत्रायमितित्वगिंद्रियजन्यपि द्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणं तथा च बहिरिंद्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणमिति न

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मुनी० १७ मात्तवहिरिं[redacted]ईन्द्रियप्रत्यक्षेनरूपंकारणं प्रमाणाभावात् किंतवाक्षुषप्रत्यक्षेरूपंस्पार्शनप्रत्यक्षेस्पर्शः कारणं स्प
न्वयव्यतिरेकात् वहिरिंद्रियजन्यप्रत्यक्षमात्रे किंकारणमितिचेन्नकिंचित् आत्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं वा ष
योजकमस्तु उद्भूतरूपस्यकारणत्वेलाघवमितिचेन्नवायोस्त्वगिंद्रियेणाग्रहणप्रसंगात् इष्टापत्तिरितिचेन्न उद्भूतस्प
र्शस्यैवलाघवात्कारणमस्तुप्रभायाम्प्रत्यक्षत्वेष्टापत्तिरित्येवकिंनस्यात् नस्यात्प्रभां[redacted]श्यामीतिवत्वायुंस्पृशामी
स तिप्रत्ययसत्वात् बाह्ययोरपिप्रत्यक्षसंभवस्यैवबहिरिंद्रियप्रत्यक्षमात्रेननरूपस्यनवास्प[redacted]र्शस्यहेतुत्वंवायुप्रभयोरैकत्वग्रह
नस्यैवकचिद्वित्वादिकमपि कचित्संख्यापरिमाणाद्यग्रहोदोषादित्याहुः त्वचोयोगइत्यत्र मनः संयोगोज्ञानमात्रेकारण
मित्यर्थः। किंतत्र प्रमाणंसुषुप्तिकालेज्ञानाभावस्यसुषुप्तिकालेत्वचंसंयोगःपरीतत्ति वर्तमानेनमनसाज्ञानाजननमि
ति ननुसुषुप्तिकाले किंज्ञानंभविष्यति अनुभवरूपंस्मरणरूपंवानाद्यः अनुभवसामग्र्यभावात् तथाहिप्रत्यक्षेवक्ष्य
माणविनामहमनःसंयोगस्यहेतुत्वात्तस्याभावादेवनचाक्षुषादिप्रत्यक्षंज्ञानादेरभावादेवनमानसप्रत्यक्षं ज्ञानाद्यभावेचात्म
नोपिनप्रत्यक्षंव्याप्तिज्ञानाभावादेवनानुमितिः सादृश्यज्ञानाभावान्नोपमितिःपदज्ञानाभावान्नशाब्दबोधः अनुभवसाम इत्यति
ग्र्यभावान्नानुभवः उद्बोधकाभावाच्चनस्मरणमिति द्वितीयोपिनेतिचेन्नैवंसुषुप्तिकालोत्पन्नेच्छादिप्रत्यक्षतत्तज्जन्येष्वेनात्मन लम० १७

नत्वप्रत्यक्षप्रसंगात् तदतीन्द्रियत्वेमानाभावात् सुषुप्तिप्राक्कालेनिर्विकल्पकमेवनियमेनज्ञायतेइत्यत्रापिप्रमाणाभावात् त्व
यूज्ञानमात्रेयदित्वङ्मनःसंयोगस्यकारणत्वंतदारासनचाक्षुषादिप्रत्यक्षकालेत्वाचप्रत्यक्षंस्यात् विषयत्वक्संयोगस्यत्वङ्म
नःसंयोगस्यचसत्वात् यत्र समुपस्थितिवेषादिकमपिधानस्यादितिचेत्रचेकेचित्पूर्वोक्तयुक्त्यात्वङ्मनोयोगस्यहेतुत्वेसिद्धेचाक्षु
उभयथा षादिसामग्र्यास्पार्शनादिप्रतिबंधकत्वमनुरोधा[redacted]कल्प्यतइतिअन्येपिसुखस्यानुरोधाद्युमनःसंयोगस्यज्ञानहेतुत्वंक तु
ल्प्यं चाक्षुषादिप्रत्यक्षकालेत्वङ्मनःसंयोगाभावान्नत्वाचप्रत्यक्षमितिमनोग्राह्यमितिमनोजन्यप्रत्यक्षविषयइत्यर्थः म
तिर्ज्ञानं ज्ञप्तिर्यत्नः एवंसुखत्वादिकमपिमनोग्राह्यमेव आत्मापिमनोग्राह्यः किंतुमनोमात्रस्यगोचरइत्यनेनएवमुक्तत्वा
दत्रनोक्तः निर्विकल्पाख्यमितिचक्षुःसंयोगाद्यनंतरंघटइत्याकारकंघटत्वादिविशिष्टज्ञानंनसंभवतिपूर्वंविशेषणस्यघट
त्वादेर्ज्ञानाभावात् विशिष्टबुद्धौविशेषणज्ञानस्यकारणत्वात्तथाचप्रथमंघटघटत्वयोर्वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानंजायतेतदेवनि १५४
र्विकल्पकंतच्चनिर्विकल्पकंनप्रत्यक्षंतथाहिवैशिष्ट्यानवगाहित्वंनप्रत्यक्षंज्ञानंनसंभवतिघटमहंजानामीतिप्रत्ययात् तत्रात्म रप
नित्ताज्ञानप्रकारीभूयभासतेज्ञानेघटत्वज्ञघटत्वंप्रकारेपःएवविशेषणमित्युच्यते विशेषणोपहितंविशेष्यविशेषणतावच्छे
दकमित्युच्यते विशेषणतावच्छेदकप्रकारकंज्ञानविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेकारणंनिर्विकल्पकेचघटत्वादिकंनप्रका

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

=बुध्यादिव्यवंस्पर्शात्स्नेहःसंसिद्धिकोद्रवःअदृष्टभावनाशब्दाइति ॥=४१॥

मु.नी.० १८

रत्वेनघटत्वादिविशिष्टघटादिवैशिष्ट्यमानेनत्वानेनसंभवतिघटत्वाद्यप्रकारकंचघटादिविशिष्टज्ञानेनसंभवति ज्ञानमितिदिक् परा-
र्थज्ञानस्यकिंचिद्धर्मा[redacted]प्रकारकत्वनियमात्महत्वपद्धिष्टव्रतिद्रव्यप्रत्यक्षेमहत्त्वंसमवायसंबंधेनकारणं द्रव्यसमवेतानां नांकुवत्संस्था मान्यानां
प्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवायसंबंधेनतत्समवेतप्रत्यक्षेस्वाश्रयसमवेतसमवायसंबंधेनकारणमिति इंद्रियमिति अत्रापिचहिधि
इत्यनुपदमंत्रेइंद्रियत्वंनजातिः पृथिवीत्वादिनासंकरात् किंतुशब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वेसतिज्ञानकारणमनःसंयो
गाश्रयत्वं आत्मादिवारणायसत्यंतं अनुद्भूतविशेषगुणस्यपृथ्व्यादेःअप्रत्यक्षत्वात्शब्देतरेति विशेषगुणस्यरूपादेःचक्षुरादावपिस
त्वादुद्भूतेति उद्भूतत्वंनजातिः शुक्लत्वादिनासंकरात्तनचशुक्लत्वादिव्याप्यंनानेवोद्भूतत्वमिवाच्यं उद्भूतरूपत्वादिना
ष्क चाक्षुषादौजनकत्वानुपपत्तेः किंतुशुक्लत्वादिव्याप्यमनुद्भूतत्वंनानातदभाववत्कूटस्यवोद्भूतत्वंतत्संयोगादावपि तथाचश
ब्देतरोद्भूतगुणः संयोगादिस्तद्वाश्रयणादावस्तोविशेषेतिकालादिवारणायविशेषेतिदत्वंइंद्रियावयवविषयसंयोगस्यापिज्ञानं प
मेतप्रत्यक्षजनकत्वात्इंद्रियावयववारणायकालादौरूपाभावप्रत्यक्षेसन्निकर्षघटकतयाकारणीभूतत्वक्षुःसंयो
गाश्रयस्यकालादेर्वारणायम[redacted]नंपर्यंतंज्ञानकारणमितिसपितद्वारणायकरणमिति असाधारणंकारणंकरणं अत्रसाधा-
रणत्वंव्यापारवत्त्वंव्यापारंसन्निकर्षः घटादिबंधेसन्निकर्षमुदाहरणाहरणदर्शयतिद्रव्यग्रहइतिद्रव्यप्रत्यक्षमिंद्रियसंयोगजन्य प्म० १८

द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षमिंद्रियसंयुक्तसमवायजन्यं एवमग्रेपि वस्तुतस्तुद्रव्यचाक्षुषंप्रतिचक्षुःसंयोगःकारणं द्रव्यसमवेतचाक्षु
षंप्रतिचक्षुःसंयुक्तसमवायकारणंद्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषंप्रतिचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः एवमन्यत्रापि विशिष्यैव
कार्यकारणभावः परंतुपृथिवीपरमाणौनीलेनीलत्वं[redacted]पृथिवीत्वंवंचक्षुषाकथंनगृह्यते तत्रपरंपरयाउद्भूतरू च३
पसंबंधस्यमहत्त्वसंबंधस्यचविद्यमानत्वात् तथाहिनीलत्वंजातिरेकैव घटनीलेपरमाणुनीलेचवर्ततेनतयाचमहत्त्वसंबंधोघटनी
व [redacted]माद्याप्यवर्तते रूपसंबंधस्तुउभयमाद्यायैवर्तते एवंपृथिवीत्वेपिघटादिकमाद्यायमहत्त्वसंबंधोबोध्यं एवंवायौनदीयस्पर्शादि
वसत्त्वायाश्चाक्षुषप्रत्यक्षस्यापत्तस्माउद्भूतरूपावच्छिन्नमहत्त्वावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्यद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे तादृशचक्षुः
संयुक्तसमवेतसमवायस्यद्रव्यसमवेतसमवेतप्रत्यक्षेकारणत्वंवाच्यं इत्थंचपरमाणुनीलादौनतनीलत्वादिग्रहः परमाणुचक्षुः
संयोगस्यमहत्त्वावच्छिन्नत्वाभावात् एवंवाय्वादौनसत्तादिचाक्षुषं तत्रचक्षुःसंयोगस्यरूपानवच्छिन्नत्वात् एवंयत्रघटस्यपृष्ठा
वच्छेदेनालोकसंयोगश्चक्षुःसंयोगस्त्वग्रावच्छेदेनतत्रघटप्रत्यक्षाभावादालोकसंयोगावच्छिन्नत्वंचक्षुःसंयोगेविशेषणंबोध्यं
एवंद्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षेत्वक्संयोगः कारणंद्रव्यसमवेतस्पार्शनप्रत्यक्षेत्वक्संयुक्तसमवायः द्रव्यसमवेतसमवेतस्पार्शनप्रत्य
क्षेत्वक्संयुक्तसमवेतसमवायः अत्रापिमहत्त्वावच्छिन्नत्वंउद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वंचएवंवदेवबोध्यंएवंगंधप्रत्यक्षे[redacted]

रूपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घ्राणसंयुक्तसमवायः। रसप्रत्यक्षे रसनसंयुक्तसमवायः। गंधसमवेतस्य घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः। रसे रसमवेतस्य रस
नप्रत्यक्षे रसनसंयुक्तसमवेतसमवायः

मु० नी०४ समवायः कारणं शब्दप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः शब्दसमवेतश्रावणप्रत्यक्षे श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसमवायः अत्र सर्वत्र प्रत्यक्षं
१२ लौकिकं बोध्यं वक्ष्यमाणमलौकिकं प्रत्यक्षं इंद्रियसंयोगादिकं विनापि [illegible] भवति एवं च आत्मप्रत्यक्षे मनःसंयोगः आत्मसमवेत
पु३ मानसप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः [redacted] आत्मसमवेतसमवेतप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तस मानस३
मवेतसमवायः कारणं अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च इंद्रियसंबद्धविशेषणता हेतुः वैशेषिकमते समवायो न प्रत्यक्षः अत्र य
घपि विशेषणता नानाविधा तथाहि भूतले घटाभावः संयुक्तविशेषणतया गृह्यते संख्यादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतवि
शेषणता [redacted] तया संख्यात्वादौ रूपाद्यभावः संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया शब्दाभावः केवलश्रोत्रा
वच्छिन्नविशेषणतया कौ[illegible]दौ स्वत्वाद्यभावः श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणतया एवं कत्वावच्छिन्नाभावे स्वत्वाभावादिकं विशेषण
भावा४ विशेषणतया एवं घटाभावे घटाभावः संयुक्तविशेषणविशेषणतया एवमन्यदप्यूह्यं तथापि विशेषणतात्वेनैकैव सा ग[illegible] तेत्र नै न्य५
न्यथा योगसन्निकर्षे इति प्राचां यद्वा दोषा ह्यन्ये तेति यदि स्यादिति अभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणं तथाहि भूतलादौ घ
गदि[illegible] ज्ञाने ज्ञाते घटाभावादिकं न ज्ञायते तेनैतं [illegible] अभावोपलंभे प्रतियोग्युपलंभाभावः कारणं तत्र योग्यतापि च प्रतियोगिता सा च
प्रतियोगिसत्त्वप्रसंजनप्रसंजितप्रतियोगिकत्वरूपा तदर्थश्च प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वप्रसक्त्या प्रसंजितः उपलंभरूपः प्रति पु५०
१२

तै से

योगी यस्य स उपलंभाभावो भावप्रत्यक्षे हेतुः तथाहि यत्रालोकसंयोगादिकं वर्त्तते तत्र यदि अत्र घटः स्यात् तर्हि उपलभ्येतैवं आपादयितुं शक्य
ते तत्र घटाभावो हि [illegible] प्रत्यक्षसंभवतिंश्च व कारे तेनापादयितुं शक्यते न घटाभावादेरंधकारे चाक्षुषप्रत्यक्षं न स्पार्शनप्रत्यक्षं तु भव प्रत्य
त्येव अ[illegible]लोकसंयोगं विनापि स्पार्शनप्रत्यक्षस्य आपादयितुं शक्यत्वात् गुरुत्वादिकं यद्योग्यं तदभावस्तु न प्रत्यक्षः तत्र गुरुत्वादिसत्त्वे सा २
यादपितुमशक्यत्वात् वायौ उद्भूतरूपाभावे योग्यं सौरभाभावे गुडे तिक्ताभाववत् वह्नौ अनुष्णत्वाभावः श्रोत्रे शब्दाभावः आत्मनि स
खाद्यभावः एवमादयस्तत्तदिंद्रियैर्गृह्यंते तत्र त[illegible] तत्सत्त्वे सत्त्वस्यापादयितुं शक्यत्वात् संसर्गाभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनो योग्यता अ
न्योन्याभावप्रत्यक्षे अधिकरणयोग्यत्वमपेक्षितं अतः स्तंभादौ पिशाचादिभेदोपि चक्षुषा गृह्यत एव प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेन
द्विविधं तत्र लौकिकप्रत्यक्षे षड्विधाः सन्निकर्षा उक्ताः अलौकिकसन्निकर्षस्त्रिविधः इदानीं वदति अलौकिक इति व्यापारः सन्निक
र्षः सामान्यलक्षणा इति सामान्यलक्षणा यस्य इत्यर्थः तत्र लक्षणापदेन यदि स्वरूपमुच्यते तदा सामान्यस्वरूपप्रत्यासत्तिरित्यर्थो लभ्य
ते इंद्रियसंबद्धविशेष्यकज्ञाने प्रकारीभूतं यत्र इंद्रियसंयुक्तो धूमादिः तद्विशेष्यकं धूम इति ज्ञानं जातं तत्र ज्ञाने धूम
त्व प्रकारं तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण धूमा इत्येवं सकलधूमविषयकं ज्ञानं जायते अत्र यदि इंद्रियसंबद्धमिति वोच्यते तदा दोषः लौ २
पटले धूम इति ज्ञानं तत्र धूमत्वेन सन्निकर्षेण सकलधूमविषयकं ज्ञानं न स्यात् तत्र धूमत्वेन सह इंद्रियसंबंधाभावात् मन्मते त

अपानेतरं २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०ली० नुइंद्रियसंवंधघ्रूली [illegible] पटत्वं नतहि विषयकं घटइति ज्ञानं तत्र प्रकारीभूतं घटत्वं प्रत्यासत्तिः इंद्रियसंवंधधूलौ किंकोयात्यः इदं
२० चवहिरिंद्रियस्थले मानसस्थले न ज्ञान प्रकारीभूतं सामान्यं प्रत्यासत्तिपरं तत्समानानां भावसामान्यं तद्बुद्धि चिन्तिमेघ मत्वादिकं
चिद्वानित्यं घटादियत्रे को घटसंयोगसंवंधेन भूतले समवाय संवंधेन कपाले वा ज्ञानं तदनंतरं सदेषामेव तद्घटवतां भूतलादी
नांकपालानां वाज्ञानं भवतितत्रेदं वोध्यं परं तत्सामान्यं येन संवंधेन ज्ञायते तेन संवंधेनाधिकरणानां प्रत्यासत्तिः किंतु यत्र य
द्घटनाशानंतरं सद्घटवत्स्मरणं ज्ञातं तत्र सर्वेषां नद्घटवतां ज्ञानं नस्यात् सामान्यसत्त्वानीमभावात् किं चेंद्रियसंवंधविशे
सामान्यल क्षणपा५ ष्यकं घट इति ज्ञानं यत्र जातं तत्र परेद्यु रिंद्रियसंवंधं विना तादृशज्ञान प्रकारीभूत सामान्यस्य सत्त्वात् सकलघटविषयकं ज्ञानं
कुतो न जायते तस्मात्सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिर्न तु सामान्यमित्याहु प्रत्यासत्तिरिति प्रत्यासत्तिरित्यर्थः सामान्यज्ञानमिति न याच सा
मान्यलक्षणात्र लक्षणाशव्दस्य विषयोर्थः तेन सामान्यविषयकं ज्ञानं प्रत्यासत्तिरिति लभ्यते नतुचक्षुः संयोगादिकं विनापि सामान्यं
ज्ञानं यत्र वर्तते तत्र सकलघटादीनां प्रत्यक्षं स्यादत आह इंद्रियजेति अस्यार्थः यदा वहिरिंद्रियेण सामान्यलक्षणायां सकल
५ घटादीनां प्रत्यक्षज्ञानं जननीयं तदा तत्किंची [illegible] धर्मिरोतत्सामान्यस्य तदिंद्रियजन्यज्ञानं सामग्र्ये छिता सा च सामग्री चक्षुः संयो स
गालोकसंयोगादिकं तेनाधकारादौ चक्षुरादि नातादृशज्ञानं नजायते न नु ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिर्ज्ञानरूपायदि सामान्यलक्ष प्र०
२०

क्षणापि ज्ञानरूपा तदा तयोर्भेदो न स्यादत आह विषयी ति सामान्य [illegible] न्या सत्तिर्हि तदाश्रयस्य ज्ञानं जनयति ज्ञानलक्षणा प्रत्या
सत्तिस्तु यद्विषयकं ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिरिति अयमर्थः प्रत्यासत्तिकर्षं विनाभानेन समवति तथा च सामान्यलक्षणां विना
धूमत्वेन सकलधूमानां वह्नित्वेन सकलवह्नीनां च ज्ञानं कथं भवेत् न दर्थं सामान्यलक्षणास्वीक्रियते न च सकलवह्निधूमाभावाभा
सं४ विकाप्रतिरिति वाच्यं प्रत्यक्षधूमे वह्नि [illegible] वंधस्य गृहीतत्वादन्यधूमस्याघानुपस्थितत्वात् धूमो वह्निव्याप्यो न वेति संशयानुपपत्तेः मन्मते तु सामा
न्य लक्षणाया सकलधूमोपस्थितौ कालांतरीयदेशांतरीयधूमे वह्निव्याप्यत्वसंदेहः संभवति न च सामान्यलक्षणास्वीकारे प्रमेयत्वेन व्या
सकलप्रमेयज्ञाने जाते सार्वज्ञापत्तिरिति वाच्यं प्रमेयत्वेन सकलप्रमेयज्ञाने जातेपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वज्ञाभा
वात् एवं ज्ञानलक्षणा स्वीकारे सुरभिचंदनमिति सौरभस्य ज्ञाने जातेपि विशिष्य सकलपदार्थानामज्ञातत्वेन सार्वज्ञाभावाभावा
त् एवं ज्ञानलक्षणास्वीकारे सुरभिचंदनमिति सौरभस्य ज्ञानं कथं स्यात् यद्यपि सामान्य [illegible] लक्षणाया सौरभस्य ज्ञानं संभवति तथापि
सौरभत्वस्य ज्ञानं ज्ञानलक्षणायोगिनो हि द्विविधा युक्तयुञ्जानाञ्च तत्र योगजधर्मस्यापि हेयं युक्तस्य तावद्योगजधर्मसहायेन मनसा का धर्म२
दि शयस्माण्वादीनि विलयपदार्थगोचरं ज्ञानं सर्वदैव भवितुमर्हतीति द्वितीयस्य चिंताविशेषोपि सहकारी भवतित्यनुमितित्वमारयति
व्याप्तिरिति अनुमायां अनुमितौ व्याप्तिज्ञानं करणं व्यापारः परामर्शः तथा [illegible] नप्रत्यक्षमहामनसा हेतुमेव वह्निव्याप्तिरि
३ याद्वंधस्य धूमत्वेन धूलीपटलं ज्ञातं तत्र धूलीपटलस्यानुव्यवसायेभानं ज्ञानलक्षणया योगजइति योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रु
३ तिपुराणादिप्रमाणावेद्यः ॥ युक्तस्यिति ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ त्वेयुक्तिमाह। अनागतादिलिंगेनेति। यथानुमितेर्लिंगं करणं स्यात्तदा अनागतेनातीतेन वा लिंगेन अनुमितिर्न स्यादनुमितिकरण २

अर्थलिंगा

मु०ली० हिंतायद्यावन्मात्रस्यैव पुरुषः क्वचित्पर्वतादौ अविच्छिन्नमूलां धूमलेखां पश्यति तदनंतरं च धूमो वह्निव्याप्य इत्येवंरूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भ
२१ वति पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानमेव भवति स एव परामर्श इत्युच्यते तदनंतरं पर्वतोयं वह्निमानिति ज्ञानं जायते तदेवानुमि
तिः तत्र प्राचीना वदंति व्याप्यत्वेन ज्ञायमानं लिंगं अनुमितिकरणं तद्दूषयति ज्ञायमानेति लिंगं तु करणं न हि लिंगस्यानुमित्यकरणा
त्वे लिंगाभावादानीमभावादिति व्याप्यपक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं अनुमितौ ज मि४
नकं तच्च व्याप्यः पक्षे इति ज्ञानं पक्षो व्याप्यवान् इति ज्ञानं वा अनुमितिस्तु पक्षे व्याप्य इति ज्ञानात् पक्षे साध्यमित्याकारिका प्रथमो व्या
प्यवानिति ज्ञानात् पक्षे साध्यवान् इति द्विविधापि परामर्शात् पक्षे साध्यवानिति अनुमितिरित्यर्थः ननु वह्निव्याप्यधूमवान्पर्व
त इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं तत्र ज्ञानद्वयादनुमितिदर्शनात् व्याप्ति
विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं सर्वत्र न कारणं किंतु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन कारणत्वमावश्यकत्वात् वि
शिष्टज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः लाघवाच्च व्याप्तिप्रका
रकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वं किंच धूमवान्पर्वत इति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकपक्षधर्मता
ज्ञानसत्त्वात् न च गृहीतप्रामाण्यव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यं चेत्र व्याप्तिग्रहेपि तत्र पक्षधर्मता ए०
२१

६ व्याप्तिप्रकारतानिरूपितहेतुप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तस्य विवक्षितत्वात् =

ज्ञानादनुमितिः स्यात् यदि च तत्स्वरूपयोग्यत्वमात्रं ग्राह्यं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं तस्य तत्र योग्यपक्षधर्मताज्ञानं तत्स्वरूपयोग्यानुमितौ
हेतुरित्युच्यते तदा तत्कार्यकारणभावं मन्यते तत्र समवायसंबंधेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसंबंधेनानुमितिं जन
यति सर्वेनान्यत्तत्कार्यकारणभावः। यदि तत्र व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतंत्रं कारणमित्युच्यते तदा कार्यकारणभाव
द्वयं वह्निव्याप्यो धूमः आलोकवान्पर्वत इति ज्ञानादनुमितिप्रसंगितिद्वयं च प्रत्रज्ञानद्वयतत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं फलमुख पि
गौरवस्यादोषत्वादिति व्याप्तिर्नाम व्याप्याश्रयत्तत्र व्याप्तिः केवलत्वं व्याप्तो व्याप्तिः साध्यवदन्यस्मिन्नसंबंधगरात्तनवह्निमान्स्वनादि
सादौ साध्यं वह्निः साध्यवान्महानसादिः तदन्यो जलह्रदादिस्तद्वृत्तित्वं धूमस्येति लक्षणसमन्वयः धूमवान्वह्नेरित्यादौ साध्यव
प५ दन्यस्मिन्नयःपिंडादौ वह्नेः सत्त्वान्नातिव्याप्तिः अत्र येन संबंधेन साध्यं तेनैव साध्यवान्बोध्यः। अन्यथा समवायसंबंधेन वह्निमान्
वह्न्यवयवस्तदन्यो महानसादिस्तत्र धूमस्य विद्यमानत्वादव्याप्तिप्रसंगात् साध्यवदन्यश्च साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
भेदवानबोध्यः। तेन यत्किंचिद्वह्निमतो महानसादेर्भिन्ने पर्वतादौ धूमस्य सत्त्वेपि न क्षतिः [redacted] पेन संबंधेन हेतुता तेनैव साध्यवदन्यावृत्ति
त्वं बोध्यं तेन साध्यवदन्यस्मिन्स्वावयवे धूमस्य समवायसंबंधेन सत्त्वेपि न क्षतिः साध्यवदन्यावृत्तित्वं च साध्यवदन्यावृत्तित्वाभावो बोध्यः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८=तन्निष्ठ-अधिकरणतानिरूपकताभावच्छेदकरूपवत्त्वं निरूपिताधेयतावच्छेदकत्वं =)

मु०नी० भावः तेन धूमवान् वह्नेरित्यत्र साध्यवदन्यस्य सत्त्वादिहृदि नित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिः अत्र यद्यपि द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ
२२ विशिष्टसत्तायाः [redacted] शुद्धसत्तापार्थक्यात् साध्यवदन्यस्मिन् गुणादावृत्तित्वेनास्ति तथापि हेतुतावच्छेदकरूपेणावृत्तित्वं वा
च्यं हेतुतावच्छेदकावृत्तितानवच्छेदकमिति फलितोऽर्थः ननु केवलान्वयिनि गौरवाभावात् ज्ञेयत्वादित्यादौ साध्यवदन्यस्याप्रसिद्धत्वादव्याप्तिः
किंच सत्तावान् जातेरित्यत्र साध्यवदन्यस्मिन् सामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसंबंधेन समवायेन हेतोरप्रसिद्धत्वादव्याप्तिरत आह अथवा हेतुम
दिति [redacted] त्वमिति निष्ठाहेतुनिष्ठयत्साध्याविरहो अभावः तथा च हेत्वधिकरणवृत्त्यभावाप्रतियोगिना साध्येन समं हेतोः
सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः अत्र यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्वधिकरणपर्वतादिवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं तत्तद्घटादेरस्तीत्यव्याप्ति
न च समानाधिकरणवह्निद्वयोरैक्याद्व्याप्तिरिति वाच्यं तद्घटत्वोभयाभावादिसत्त्वात् एकत्वेऽपि तद्घटत्वेनास्तीति प्रतीतेः गुणवान् द्रव्यत्वादि
त्यादौ चाव्याप्तिश्च तथापि साध्यतावच्छेदकप्रतियोगितानवच्छेदकमिति वाच्यं न तु रूपत्वव्याप्यजातिमत्त्वात् पृथिवीत्वादित्यत्र साध्य
तावच्छेदकीभूतरूपत्वव्याप्यजातेः संयुक्तत्वादि रूपाणां नीलपीतादिव्यक्तिभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तीत्यव्याप्तिरिति चेन्न रि
त [illegible] यं परया रूपत्वव्याप्यजातित्वं सैव साध्यतावच्छेदकत्वात् तादृशधर्मावच्छिन्नाभावं क्वापि पृथिव्यामस्ति रूपत्वव्याप्य
जातिमान्नास्तीति व्यापत्तेः साध्याभेदेन व्याप्तिभेदात् तादृशस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकप्रतियोगितावच्छेदकतान एम०
२२

वच्छेदकमित्यपि वक्तव्यं लक्षणघटकमित्यपि वदन्ति हेत्वधिकरणं च हेतुतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणं वाच्यं तेन द्रव्यं गुणकर्मान्यत्ववि
शिष्टसत्त्वादित्यादौ शुद्धसत्ताधिकरणगुणनिष्ठान्यतमाभावप्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नाव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेत्वधिक
रणं वाच्यं तेन समवायेन वह्न्यधिकरणस्यावयवस्य वृत्त्यभावप्रतियोगित्वेऽपि वह्नेर्नाव्याप्तिः अभावश्च प्रतियोगिव्यधिक
रणो वाच्यः तेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेन एतद्वृक्षवृत्तिकपिसंयोगाभावप्रतियोगित्वेऽपि कपिसंयोगस्य
नाव्याप्तिः न च प्रतियोगिव्यधिकरणत्वं यदि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं तदा तथैवाव्याप्तिः प्रतियोगिनः कपिसंयोगस्यानधिक नि
रणे गुणादौ वर्तते यो अभावस्तस्यैव वृक्षे मूलावच्छेदेन सत्त्वात् यदि प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वं तदा संयोगी सत्त्वादित्यादावव्याप्ति
: सत्ताधिकरणगुणादौ यः संयोगाभावः तत्प्रतियोग्यधिकरणद्रव्यवृत्तित्वादिति वाच्यं [redacted] हेत्वधिकरणे प्रतियोग ति४
नधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्य विवक्षितत्वात् प्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव ति निष्कर्षः प्रतियोग्यन ३३
धिकरणं च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं बोध्यं तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ जात्यधिकरणगुणादेर्विशिष्टस
त्ताभावप्रतियोगिसत्ताधिकरणत्वेऽपि न क्षतिः अत्र च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यं तेन ज्ञानवान

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२३ सत्वादिमानौ सत्ताधिकरणावृत्तेर्विषयतासंबंधेन ज्ञानाधिकरणत्वेपि न क्षतिः इत्थं च वह्निमान्धूमाधिकरणे समवायेन व
ह्निविरहसत्वेपि न क्षतिः न च प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य कस्यचिदनधिकरणत्वं तत्तन्मात्राभावस्य समवायात्किं
चिन्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वं वा विवक्षितमाधिकपि संयोगी गगनादि सत्तादिसत्वाद्व्याप्तिः कपिसंयोगाभा
वस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नो द्रव्यत्वावच्छिन्नकपिसंयोगी भवति तदनधिकरणं च द्रव्यमिति द्वितीये तत्प्रतियोगिन्यधि
करणाभावाप्रसिद्धिः सर्वेषामेवाभावानां पृथिवीत्वगुणत्वादित्रितयविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात् नच वह्निमा
न्धूमादित्यादौ घटाभावादेः पृथिवीत्वगुणत्वादित्रितयविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकरणत्वं यद्यपि पर्वतादेस्तथापि साध्यताव
च्छेदकसंबंधेन तत्प्रतियोग्यनधिकरणत्वमस्त्येवेति कथं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिरिति वाच्यं घटाभावे योवन्न्य
भावः तस्य घटाभावात्मकतया घटाभावस्य वह्निरपि प्रतियोगी तदधिकरणं च पर्वतादीति केनापि प्रतियोगिव्यधिक
रणाभावाप्रसिद्धत्वात् यदि घटाभावादौ वन्न्यभावादिर्भिन्न इत्युच्यते तदापि घटाभाववान्वान्न्यभावादिसाध्यकव्याप्तिः न
च साध्यतावच्छेदकसंबंधस्वरूपसंबंधवत्तेन संबंधेन सर्वेषामेवाभावानां पृथिवीत्वगुणत्वादित्रितयविशिष्टस्वाभावात्मकप्रतियोग्यधिकर
णत्वं हेत्वधिकरणस्येति तज्जीयेत कपिसंयोगाभाववानात्मत्वादित्यादावव्याप्तिः तत्रात्मत्वहेतुकपिसंयोगाभावाभावः कपि एम०
२३

धिकरणत्वं हेतुमत्त्वात् इत्यादृशात् तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ ननु कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्र प्रतियोगि व

संयोगस्तस्य च गुणत्वात् प्रतियोगितावच्छेदकं गुणसामान्याभावात्मकप्रतियोगितावच्छिन्नानधिकरणत्वं च हेत्वधिकरणस्यात्मन
इति मैवं परादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणाभावाप्रसिद्धिहेत्वधिकरणस्य महाकालस्य गगनादावत्ययासंबं
धेन तदभावानां साध्यतावच्छेदकसंबंधेन कालिकविशेषणतया प्रतियोग्यधिकरणत्वसंभवात् अत्र केचित् महाकालान्य
त्वविशिष्टघटाभावस्तत्र प्रतियोगिव्यधिकरणो महाकालस्य घटाधारत्वेपि महाकालान्यत्वविशिष्टघटानाधारत्वात् महा
काले महाकालभेदाभावात् वस्तुतस्तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन स्वप्रतियोग्यनधिकरणीभूतहेत्वधिकरणवृत्त्यभाव
प्रतियोगितासामान्ये यत्संबंधावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तेन संबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वं व्या
प्यव्यापकसामानाधिकरण्यं च व्याप्तिः इत्थं च कालो घटवान्कालपरिमाणादित्यत्र संयोगसंबंधेन घटाभावप्रतियोगितायाः
स्वप्रतियोगिनधिकरणीहेत्वधिकरणमहाकालवृत्तित्वमानसत्वेपि संयोगेन घटाभावत्वस्य प्रतियोगिता या कालिकसंबंधावच्छिन्नत्वघटत्वा
वच्छिन्नत्वोभयाभावसत्वान्नाव्याप्तिः न च प्रमेयत्ववह्निमान्धूमादित्यादौ प्रमेयवह्नित्वावच्छिन्नत्वमप्रसिद्धं गुरुधर्मस्यानव
च्छेदकत्वादिति चेन्न कंबुग्रीवादिमान्नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकंबुग्रीवादिमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताविषयीकारेण गुरुधर्मस्या
प्यवच्छेदकत्वस्वीकारादिति संक्षेपः पक्षहेतौ तत्र मिसत्त्रयस्यैव शंकितत्वात् सिसाधयिषाविरहविशिष्टायाः सि

२५ इस्माद्वः पक्षतानहान्मस्पदस्यर्थः सिसाधयिषामात्रं न पक्षता विनापि सिसाधयिषां [illegible]षां घनगर्जितेन मेघानुमानात् स्वत्र एव सा
ध्यसंदेहोऽपि न पक्षता विनापि संदेहं घनगर्जितेन मेघानुमानात् सिद्धौ सत्यामपि सिसाधयिषासत्त्वे स्वत्रानुमितिर्भवत्येवेत्यतः सि
षाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणं तथा च यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिसाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता यत्र सिसाधयिषास्ति सत्याम
तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यां च पक्षता यत्र सिद्धिरस्ति सिसाधयिषा नास्ति तत्र न पक्षता सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात् न
नु यत्र परामर्शानंतरं सिद्धिस्ततः सिसाधयिषा तत्र सिसाधयिषाकाले परामर्शनाशान्नानुमितिर्यत्र सिद्धिपरामर्शसिसाधयि
षाः क्रमेण समवन्ति तत्र सिसाधयिषाकाले सिद्धेर्नाशात्तन्निवेशकाभावात्स्वत्रानुमितिर्यत्र सिसाधयिषासिद्धिपरामर्शास्त
च परामर्शकाले सिसाधयिषैव नास्ति एवमन्यत्रापि सिद्धिकाले परामर्शकाले च न सिसाधयिषायोगपद्यं विभुविशेषगुणानां
योगपद्यनिषेधात्रकृतः सिसाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धेर्विशेषणमिति चेन्न मत्र वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमा
निति प्रत्यक्षं संस्मरणं वा ततः सिसाधयिषा तत्रैव सत्तां संपन्नेय तद्विशेषणावश्यकत्वादिति [illegible]त्रेदं बोध्यं यादृशसिसाधयि अत्र
षासत्त्वे सिद्धिसत्त्वेऽपि लिंगिकानुमितिस्तादृशसिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्तल्लैंगिकानुमितौ पक्षता तेन सिद्धिप
रामर्शसत्त्वे [illegible] किंचित् ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि नानुमितिः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमानिति प्रत्यक्षसत्त्वे प्रत्यक्षा एष
२५

तेन दनुमितौ प्रतिबंधिका २ इति श्री १

निरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायां तद्भवत्येव एवं च समपरामर्शसत्त्वे स्वलोकेन वह्निमनुमिनुयामितीच्छायामपि नानुमितिः सिसाध
यिषाविरहकाले यादृशसिद्धिसत्त्वेनानुमितिः तादृशी सिद्धिर्विशिष्यैव वक्तव्या तेन पर्वते तेजस्वी पाषाणमयो वह्निमानि
ति ज्ञानसत्त्वेऽप्यनुमि[illegible] निविरोधः परं तु पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात्
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिरेव प्रतिबंधिका पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्ये
नानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रं प्रतिबंधकं तत्रेदं बोध्यं पर्वतत्वं च पद्रूपकं ज्ञानं वेति संशयानंतरं पद्रूपत्वव्यापकचरत्वादिमानिति
ज्ञाने तत्र समसामानुमित्सायां पद्रूपत्वस्य प्रत्यक्षं भवति तेन तदनुमितिरतो नुमित्साविरहविशिष्टसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीका
मिनि नित्वात्साभावत्त्वात्तेरणप्रतिबंधिकारत्वं परामर्शानंतरं विनापि प्रत्यक्षे संप्रमादिप्रत्यक्षानुत्पत्तेः प्रत्यक्षेच्छाविरहविशि
ष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षप्रतिबंधिकेति संक्षेपः हेतुप्रसंगेन हेत्वाभासा विभज्यते सव्यभिचारेति तत्त्व
लक्षणं च यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तत्त्वं [illegible] हेत्वाभासत्वं तेन व्यभिचारादिविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमि
तिविरोधित्वात्तेषां दोषाणां यद्विषयकत्वं च यादृशविशिष्टविषयकत्वं बोध्यं तेन [illegible] बाधभ्रमसत्त्वे [illegible] मितिर्विरोधित्वे
पि [illegible] तत्र पर्वतो वह्न्यभाव[illegible] विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वात्तत्र हेतुदोषः न त्वंद्रूपभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानिति पर्व
५३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५ शीकालेवह्निव्याप्यसधूमस्याभासत्वं न स्यात्तत्र वन्ह्यभावव्याप्यवान् पक्ष इति विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वादिति वाच्यं इष्टापत्तेरन्यथा
वाधस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तेः तस्मात्तत्र वन्ह्यभावव्याप्यपाषाणमयत्ववानिति परामर्शकालेऽपि वह्निव्याप्यधूमस्यानाभासत्व
सिंतु व्यमात्रानुमितिप्रतिवंधमात्रेनत्वहेतुदुष्टः इत्थं च साध्याभाववद्वृत्तिहेत्वादिकं दोषस्तद्वत्ता च हेतोर्येन केनापि संबंधेन नित
त्याः पोरवप्रहिविषयकत्वेन ज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वं तद्वत्त्वं हेत्वाभासत्वं सत्प्रतिपक्षे विरोधिव्याप्त्यादिकमेव तथा तद्वत्त्व
च हेतोर्ज्ञानरूपमेव वधेनमध्ये वे वह्निमानित्यादिसाध्यपक्षे वाधभ्रमस्य साध्याभावविषयकत्वेनानुमितिविरोधित्वात्तत्ता
नरूपसंबंधेन तद्वत्त्वस्यापि सत्त्वात्सद्धेतोरपि वाधितत्वापत्तिरिति वाच्यं तत्र ज्ञानरूपसंबंधेनत्वाकल्पनात् अत्र सत्यसंबंधे त्रिंत
इत्थं च वह्निस्मरणानुकल्पनात्तत्र वाधितत्व वह्निभावावाधिसाद्धः अनुमितिविरोधित्वं चानुमितिकारणज्ञानान्यतरविरोधि
त्वं [redacted] तेन एकहेतौ व्यभिचारज्ञाने हेत्वं तु
तरेणानुमित्युत्पादात्तदभावाघनवगाहित्वाद्व्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वाभावेऽपि न क्षतिरिति संक्षेपः याद्दशेसा
क२ ध्येयंसो हेतौ पावं तद्दोषास्तावद्दस्यानयत्वेन त्रहेत्वाभासत्वं पंचत्वकथं तेन तत्तत्संभवस्थलाभिप्रायेण एवं सोभिचारणाघम
नमत्वेन नैकांतिकत्वं साधारणः साध्यवदन्यवृत्तित्वेन व्याप्तिज्ञानप्रतिवंधः क्रियतेऽत्र साधारणः साध्यासामानाधिकरण्यम् एम० २५

न्नतत्कल्पनमि ५

यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वात्तेन साध्यसमानाधिकरणपक्षप्रतिवंधः क्रियते अन्योन्यपक्षाहृत्तिरसाधारणः यथा शब्दो नित्य
साध्यवानित्थं च शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ पक्षे साध्यानिश्चयं तत्र नासाधारणत्वं त्वेहेतोर्निश्चयादित्याहुः अनुपसंहा
रीव्यंतेनाभावाप्रतियोगिसाध्यकोदिरन्वयव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिवंधः क्रियते विरुद्धस्तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियो
गीत्वं चेत्साध्याभावव्याप्य इह सामानाधिकरण्येन प्रतिवंधकः सत्प्रतिपक्षस्तु प्रतिहेतुः साध्याभावसाधकः अत्र हेतुरेकैव विशेषः सा १२ चे१ पिर
ध्याभावसाधकस्यैव साध्यसाधके त्वेनोपन्यस्तस्य शक्तिविशेष पकत्वाद्विशेषः सत्प्रतिपक्षः सोऽयमभावव्याप्यवा
न् पक्षः अस्महीतप्रामाण्यकसाध्यव्याप्यत्वप्रकारकोयस्थितिकालीनतदभावव्याप्यत्वेनोपस्थितिविषयः सत्प्रति
नित्यत्रेव यस्य रोगाभावव्याप्यवत्ताज्ञानानास्यानुमितिप्रतिवंधः फलं अत्र केचित् यथा घटाभावव्याप्यवत्ताज्ञाने काले
पि घटचक्षुः संयोगे सति घटवत्ताज्ञानेन ज्ञानापत्तेः यथा च सत्यपि पीतत्वाभावव्याप्यशंखत्ववत्ताज्ञाने [redacted] पित्तादिदोषपी
हृय३ तः रागवत् इतिधीरेवं कोटिव्याप्यदर्शनेन तत्राधिकवलत्तयाहितीयकोटिभानप्रतिवंधानसंशयः फलवलेन चाधिकसमव
लाभावः कल्पतरस्याहुः तन्न तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानेस्मृतितदुपनीतभानविशेषशाब्दवोधादेरनुत्पत्तेः लौकिकसन्निक
र्षाजन्यदोषविशेषाजन्यानाहार्यज्ञानमात्रेतस्याप्रतिवंधकत्वात् लाघवात् तत्पनीतभानविशेषेशाब्दवोधेच दृष्टयकप्रति
३ पि कोटिद्वयस्य ग्रहे पः संशयो भवति तथा सत्प्रतिपक्षस्थले संशयरूपानुमितिर्भवेत् सैव यत्र चैककोटिव्याप्यदर्शनं ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२६ वृंधकतागौरवात्॥ तथा च प्रतिबंधकसत्तात्वाद्यंशानुमितिः नहि लौकिकसान्निकर्षस्थले पुरस्य हमिवसन्तु तिपक्षस्थले
सशयाकारानुमितिप्रामाणिकी येनानुमितिभिन्नत्वेनापि विशेषणीयं यत्र बाधको विरुद्धव्याप्य चन्द्राहान्तेनत्वो भयत्राभावा
यपक्षानात्मकशयूनान्यथा। अग्रहीत्वाप्रामाण्यकस्य वाव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादितिर्क सिद्धेरच्याप्यसिद्धाय
मनुमित्याश्रयासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकस्याभावे यत्र कांचनमयः पर्वतो वह्निमानिति साध्यते तत्र पर्वतो न कांचनम
य इति ज्ञाने सति कांचनमये पर्वते परामर्शप्रतिबंधः फलं स्वरूपासिद्धिस्तु यत्र व्याप्यत्वाभिमते साभावः अत्र ह्रदो द्रव्यत्व
मान्दिसादौ पक्षे व्याप्यत्वाभिमते सहेतोरभावे ज्ञाते पक्षे व्याप्यहेतुमत्ताज्ञानरूपपरामर्शस्य प्रतिबंधः फलं साध्याप्रसिद्धा र १८
यत्वव्याप्यत्वासिद्धिः साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साध्याप्रसिद्धिः वह्निर्न कांचनमयः इति ज्ञाने ज्ञाते कांचनमयवह्निमा
नुद्रसादौ साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरामर्शप्रतिबंधः फलं स्वं वा हेतौ हेतुतावच्छेदकाभावे साधनाप्रसिद्धिः। यथा कांच
अत्र२ नमयधूमात् दिस्यादौ च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानाभावात् हेतुमत्पक्षज्ञानादरमावः फलं स्वं वह्निमान्नतीलधूमा
दित्यादौ गुरुधर्मतया नीलधूमत्वस्य हेतुतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिरित्यपि वदन्ति बाधस्तु पक्षे साध्याभावादिः
[redacted] एतस्य चानुमितिप्रतिबंधकतद्धर्मिकतदभावनिश्चयो लौकिकसान्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्य एप०

प्रतिबंध१

२६

न्यतद्धर्मिकतत्प्रकारकज्ञानमात्रे विरोधीति नचासंशयसाधारणप्रपक्षे साध्यसंशयस्य कृताऽनुमानमनुमितिर्कारणं नहि हेतोः धिन्याचवाधसत्वतिपक्ष्मयो
हेत्वाभासत्वमिति वाच्यं [redacted] साध्यसंशयादिकं विनापि स्वरूपानुमितिस्वीयेश्च नेः एवं साध्याभावत्वनिश्च
मोत्वज्ञानमपि न प्रतिबंधकं अनन्याभावाज्ञानवादु अन्यथा सत्प्रतिपक्षादाविति तदभावव्याप्यज्ञानेप्रमात्वविषयकत्वेनप्र
तिबंधकतापत्तेः किं तु भ्रमत्वज्ञानानास्कंदितत्वाद्यघटितं प्रतिबंधकता तत्र भ्रमत्वशंका विघटनेद्वामाण्यज्ञानं किंचिदुपय
ज्यते न च वा धस्थले यत्र हेतुमत्वे व्यभिचारः यत्रे हेतुमात्रे स्वरूपासिद्धिरेव दोषः इति वाच्यं बाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञाना
द्भेदात् किं च यत्र परामर्शानंतरं वा व वह्निमत्तेत्र व्यभिचारज्ञानादरकिंचित्करत्वाद्बाधस्यानुमितिप्रतिबंधकत्वं वाच्यं संघा
यत्रोस्ति निष्करणावच्छिन्नघटादौ गंधव्याप्यपृथिवीत्ववत्ताज्ञानेन तत्र वा धस्य प्रतिबंधकत्वं वाच्यं नचायं पक्षे धर्मे ग्राहकस्य सत्ता
क्ष्यबाधः इति वाच्यं यत्र पक्षतावच्छेदक देशकालावच्छेदेनानुमिते रनुभवसिद्धत्वादित्तिं सत्प्रतिपक्षस्तु व्याप्यभिन्नत्वे सोपाधिहेत्वा बाध४
भासव्याप्यः सत्वतत्वस्य एवांतर्भवति अन्यथा हेत्वाभासाधिक्यप्रसंगात् वाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षभिन्न एवसत्यं तेनेच्छेन भाति
नाश्रयगुपदेश्यसत्प्रतीयस्य व्याप्यत्वप्रतिबंधकस्य इति विघटकार्थः पः सपक्षविपक्षे चेति सपक्षविपक्षव्यावृत्तिः साधा
रणत्वार्थः सपक्षः साध्यवान् विपक्षः साध्यवद्भिन्नः विरहविवारणाय सपक्षवृत्तित्वमनुकाव्यंते विपक्षवृत्तित्वमेव वा साधार

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु॰चे॰
३३

त्व

ईसाधारणत्वेपिदोषकृतावीजसम्भिन्नत्वतयातस्यपूर्वोक्तत्वयास्तितिसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वर्थः सपक्षः साध्यवत्तयानिश्चितःवि
पक्षः साध्याभाववत्तयानिश्चितः शब्दोनित्यः शब्दत्वादित्यादौशब्दत्वस्यनित्यत्वेनवेहस्तत्वसपक्षत्वघटादौनाभेवनव्यावृत्तत्वंचशब्द
त्वमिति [illegible] तत्वात्तत्साधारणयत्वात्तशेषस्यनित्यत्वनिश्चयतज्ज्ञानासाधारणंपक्षस्यचेष्टावांमते नवीनमतेपूर्वमुक्तं केवलान्व
यिपक्षकेः नुयमेहागेमर्वमभिधेयंप्रमेयत्वादित्यादौसर्वस्यैवपक्षत्वात्तमानाधिकरणव्यहस्यत्वासग्रामावान्नानुमिति
ईत्वमसमभ्युपेत्यसैकदेशसहचारस्यहेपिपक्षतेसंभावानत्वमसहचारगृहस्यावत्वाप्यज्ञानरूपासिद्धिरेव नतत्ववृत्ता
हेत्वाभासत्वंतस्या तथापिकेवलान्वयिस्यसाध्यकत्वेनतथात्वमित्युक्तं यः साध्यवत्तीत्येवंकारेणसाध्याधिकरणत्वावच्छेद
कहेत्वाभावोबाधितस्तथाचसाध्याभा [illegible] पकीमर्तभाव [illegible] प्रतियोगित्वंतदित्यर्थः असिद्धिविभजतेआश्रयासिद्ध्यादिरस्यान्
पक्षासिद्धिरिति आश्रयासिद्धिरित्यर्थः स्वरूपासिद्धिरिति स्वरूपासिद्धिरित्यर्थः नीलधूमादिकंइतिनीलधूमत्वं गुरुधर्म
अपरेति [illegible] तयानहेततावच्छेदकंस्व [illegible] समानाधिकरणव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितत्वस्यैवव्याप्यतावच्छेदकत्वात्धूमप्रागभा
वत्वंसंग्रहायस्वसमानाधिकरणेपितिविरुद्धयोः यत्परामर्शहेत्वोसमवृत्तियत्ज्ञानाकपिसंयोगाभावस्वव्याप्यवत्तापरामर्शेतिसत्
तिपक्षेत्वतउक्तंविरुद्धयोरितितथाचतत्साध्यविरुद्धसाध्याभावकोत्तीसमाप्यव्याप्यवत्तापरामर्शनिश्चयस्सार्थः साध्यस्थल राम॰

तं व्याप्यवत्तापरामर्श त८ २७

त्यहति उत्पत्तिकालीनघटेगंधादिर्यत्रसाध्यतेयत्रसःपक्षस्तनावच्छेदकविशिष्टस्यर्थःतेनघटेगंधसत्वेनुसन्निः स्वंनत्वावच्छिन्नोपक्षःक
कपिसंयोगीत्यत्रापिवोध्यं वृष्यसिद्धिरित्युत्पादायति॥ ज्ञोमीगंसेतियत्रापरकेनकेनचित्तथाभीरंगेसोकेगोस्सहचोगावयरवात्वर
ति पक्षाद्यथाभीरणानकश्चित्रपादोगवयोहृष्टस्तत्रगोसादृश्यप्रत्यक्षंतत्प्रत्यक्षंतत्तदर्थमितिकरणेतरन्तेनसोमहशोगवयपदस्यातिदेश
गवयो४त४ वाक्यार्थस्मरणंप्रज्ञाप्यते [illegible] तद्वायामितिः॥ अत्रयैगवयपदवाच्यइत्युपमि
गवपदान्तरगतिर्यहाभावप्रसंगात॥ शाब्दबोधप्रकारंदर्शयतिपदज्ञानंतत्करणतत्त्ज्ञायमानेपदेकरणंपदाभावेपिमौनिश्लो
कादेशाब्दबोधात्द्वारंतत्रपदार्थधीः शाब्दबोधफलंतत्रशक्तिधीःसहकारिणीपदजन्यपदार्थस्मरणेव्यापारः अन्यथा
ना यदज्ञानवतः प्रत्यक्षादियदार्थोपस्थितावपिशाब्दबोधापत्तेतत्रापिपदस्यापदजन्यत्वंबोध्यमन्यथाघटादिपदात्समवायसंबं
धेनाकाशस्मरणात्तथाकाशस्यापिशाब्दबोधापत्तेहित्तिद्वशक्तिलक्षणान्यतरसंबंधे अतएवशक्तिज्ञानस्यापयोगः पदवी
त्तिग्रहाभावेयदज्ञानेपितत्संबंधेनस्मरणानुपपत्तेयदज्ञानस्यापिसंबंधिज्ञानविधयाप्यर्थस्मारकत्वात् शक्तिश्चपदेनसहपदा
र्थस्यसंबंधः सचअस्माच्छब्दादयमर्थोबोध्यइतीश्वरेच्छारूपः आधुनिकेनाम्निशक्तिरस्त्येव एकादशेहनिपितानामकुर्या
दितिईश्वरेच्छायाः सत्वात् आधुनिकसंकेतेनशक्तिरिनिसंप्रदायः नव्यास्तुईश्वरेच्छात्मनशक्तिः किंत्विच्छैवतेनआधु
ति:

मु०का
२८

निमंके तेपि शक्तिरस्ती स्याद्धः शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदंति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां व्याकरणाच्छक्तिग्रहो भवति क्वचि
त्तु सति बाधके त्यज्यते यत्र वैयाकरणैराख्यातस्य कर्तरि शक्तिरुच्यते चैत्रः पचतीत्यादौ कर्त्रा सह चैत्रस्याभेदान्वयः त
च्च गौरवात्त्यज्यते किंतु कृतौ शक्तिर्लाघवात् कृतिमच्चैत्रादौ प्रकारीभूय भासते न च कर्तुरनभिधानात् चैत्रादिपदोत्तरं तृ
तीयापत्तिरिति वाच्यं कर्तृसंख्यानभिधानस्य तत्र तंत्रत्वात् संख्याभिधायी यत्र प्रत्ययस्तत्र कर्मत्वाद्यनवरुद्धः प्रथमांतपदोपस्थाप्यः
त्तर कर्मत्वादिसर्वविशेषणतात्पर्यविषयत्वमर्थः तेन नैव चैत्रः स्वर्गं गच्छति मैत्रेणेत्यादौ चैत्रे संख्यान्वयः यत्र कर्मादौ न विशेषणतात् त्वा
नास्ति तद्वारणाय प्रथमांतेति यद्वा धात्वर्थातिरिक्ता विशेषणत्वप्रथमत्वरहितार्थलिंगं चैत्रः स्वर्गं गच्छतीत्यत्र चैत्रे द्वितीयार्थस्तोकं
पचतीत्यादौ स्तोकादिवारणाय द्वितीयेत्युक्ते न सद्वितीयांतपदोपस्थाप्यत्वाहारणं एवं व्याकरणेनापि शक्तिर्गौरवात्तत्र त्यज्यते
स्यादेवमाद्योप्याप्तवाक्येभ्यो नानाहरणात् नातिस्यादेवमाद्यप्याप्तवाक्येभ्योपि तत्र त्यज्यते योगिकत्वेन रूढत्वानुपपत्तेर्लक्षणात् उपमानादपि शक्ति
ग्रहः तथोक्तं एवं कोशादपि शक्तिग्रहः सति बाधके क्वचित्त्यज्यते यथा नीलादिपदानां नीलरूपादौ नीलादिविशिष्टे च शक्ति
कोशेन व्युत्पादिता तथापि लाघवान्नीलादौ शक्तिर्नीलादिविशिष्टे लक्षणेति एवमाप्तवाक्यादपि यथा कोकिलः पिकप एम०
२८

दवाच्य इत्यादिशब्दात् पिकादिशब्दे शक्तिग्रहः एवं व्यवहारादपि यथा प्रयोजकवृद्धेन घटमानयेत्युक्तं तत्श्रुत्वा प्रयोज्यवृ
द्धेन घटः समानीतः तदवधार्य पार्श्वस्थो बालो घटानयनरूपं कार्यं घटमानयेति शब्दप्रयोज्यमिति निश्चित्य अवधारयति ततश्च
घटं नय गामानयेत्यादिवाक्यादावापोद्वापाभ्यां घटादीनां कार्यान्वितघटादौ शक्तिं गृह्णाति इदं च मतं प्राभाकराणां घटादिशब्दानां इत्यादि
शब्दात्र शब्दबोधे घटादि[illegible]पदानां कार्यान्वितघटादीनां बोधे सामर्थ्यावधारणात् कार्यतावबोधं प्रति लिङादीनां सामर्थ्या
त्तदर्शना[illegible]वान्नात्र शब्दबोध इति केचित्तन्न प्रथमतः कार्यान्वितघटादौ शक्त्यवधारणेपि लाघवेन पश्चात्तस्य परित्यागौ
चित्यात् तत्र पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ मुखप्रसादमुकुलनाभ्यां हर्षशोकावनुमाय तत्कारणत्वेन नयति
याज्ज शाब्दबोधं निर्णीय तत्तद्धेतुतया तत्र शब्दस्य बोधसंपादितत्वात् तथाविधाभिचारात् कार्यान्विते न शक्तिर्नचैतस्मिन्पक्षे सादिमध्यान्त
रमध्याहार्यमानाभावान्नैव पुत्रत्वं जातानामभिव्यक्तं इत्यसाधारणत्वभावाद्[redacted]इत्यलाघवादन्वितघटादौ शक्तिः सत्त्वाद्घटमात्रस्य
घटमात्रे शक्तिमवधारयतीति एवं वाक्यशेषादपि शक्तिग्रहः यथा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य दीर्घशूकविशेषे आर्याणां प्रयो प
गः कङ्गौ च म्लेच्छानां प्रयोगः तत्र हि यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते अथैते मोदमानास्तिष्ठंति यवाः कणिशशालिनः यत्रान्या ओषधयो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु० का० म्नायंते स्वार्थेनमोहमात्ताद्वृत्तिनिष्ठंतिइतिवाक्यशेषो लिंगेद्विकेशक्तिर्निर्णीयतेकंकंगोत्वशक्तिस्तमात्स्ययोगः नानाशक्तिक
२५ ल्पनागौरवात्तदाग्रहाद्विनिगमकाभावान्नानाशक्तिकल्पने। एवंविवरणाद्यपिशक्तिग्रहः विवरणात्तत्समानार्थ
कपदांतरेणतत्पदार्थकथनं यथाघटोस्तीत्यस्यकलशोस्तीत्यनेनविवरणात्घटपदस्यकलशेशक्तिग्रहः एवंयवतिइत्य
स्याकंकरोतिइत्यनेनविवरणात्द्यात्स्यसमतार्थेकल्प्यते। एवंप्रसिद्धपदस्यसान्निध्यादपिशक्तिग्रहः। यथाइह
सहकारतरोमधुरंपिकोरौतीत्यादौपिकशब्दस्यकोकिलेशक्तिग्रहइतितत्रजातावेवशक्तिर्नतुव्यक्तौव्यभिचाराद्व्यक्तेस्त
द्व्यक्तिंविनाजातिभानस्यासंभवाद्व्यक्तेरपिभानमितिकेचित्तन्नव्यक्तिंविनाव्यक्तिभानानुपपत्तेः। नचव्यक्तौलक्षणा
स्त्वनुपपत्तिप्रतिसंधानेविनापिव्यक्तिबोधात्तनुधव्यक्तिशक्त्यावानस्यासकलव्यक्तावेकस्मात्स्वशक्तेः सौकर्यान्नचान
नुगमः गोत्वादेरेवानुगमकत्वात्किंचगौःशक्यंतिशक्तिग्रहःप्रतिबंधकाशक्तिः परित्यगोत्वशकयत्रिनिशक्तिग्रहस्य
गोत्वप्रकारकपदार्थस्मरणामावश्चकोपदानसमानत्वकारकत्वेनशक्तितानस्यपदार्थस्मरणशाब्दबोधप्रतिहेतुत्वा
त किंचगोत्वेयदिशक्तिस्तदागोत्वेवशक्यतावच्छेदकंवाच्यंगोत्वत्वंतत्तदामसंवेतत्वेसतिसकलगोसमवेतत्वंतथाच
गोव्यक्तीनांशक्यतावच्छेदकनुप्रवेशात्तवेवगोत्वेत्वात्तस्मात्तन्नतसाहचविशिष्टतव्यक्तिबोधानुपपत्त्याकल्पमाना एम०
२९

शक्तिस्तत्रजात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेवविश्राम्यतिशक्तपदंक्वचिद्यौगिकंक्वचिद्रूढंक्वचिद्योगरूढंक्वचिद्यौगिकरूढं। यत्रावय
वार्थएवबुध्यतेतद्यौगिकंपाचकादिपदंयत्रावयवशक्तिनैरपेक्ष्येणसमुदायशक्तिमात्रेणबुध्यतेतद्रूढं। यथागोपदं
मंडपादिपदं यत्रतुअवयवशक्तिविषयेसमुदायशक्तिरप्यस्तितद्योगरूढं। यथापंकजादिपदं। तथाहि। पंकजपदमवयवश
क्त्यापंकजनिकर्तृरूपमर्थंबोधयति। समुदायशक्त्याचपद्मत्वेनरूपेणपद्मंबोधयति। नचकेवलावयवशक्त्याकुमुदस्यापि
बोधः स्यादितिवाच्यं। रूढिज्ञानस्यकेवलयौगिकार्थज्ञानेप्रतिबंधकत्वादितिभावः। वस्तुतस्तुसमुदायशक्त्युपस्थितपद्म
स्यैवावयवार्थैकजनिकर्तृत्वेनान्वयोभवतिसन्निधानात्पद्मेचैवोपस्थितस्यसंबाधः प्रतिसंधीयतेतत्रलक्षणयाकुमुदस्यबोधः प्रति
संधीयते। यत्रतुकुमुदत्वेनरूपेणबोधेनतात्पर्यंपद्मत्वेनबोधवाधकस्तत्रावयवशक्तिमात्रेणनिर्वाहइत्याहुः। यत्रतुस्थ
लपद्मादावयवार्थबाधेतत्रसमुदायशक्त्यापद्मत्वेनरूपेणबोधः। यदिस्थलपद्मविजातीयमेवतदालक्षणा। स
येव। यत्रतुयौगिकरूढ्यर्थयोःस्वातंत्र्येणबोधः तद्यौगिकरूढं। यथोद्भिदादिकंतत्रकर्तासित्यत्रोत्पादयोपिबुध्य
ते। यागविशेषोपीति। लक्षणाशक्यसंबंधस्तात्पर्यानुपपत्तितः गंगायांघोषइत्यादौगंगापदस्यशक्यार्थप्रवाहरूपे
स्यान्वयानुपपत्तिस्तात्पर्यानुपपत्तिर्वायत्रप्रतिसंधीयतेतत्रलक्षणयातीरस्यबोधः सोचशक्यसंबंधः। तथाहि घो
तुर्ध्वभेदन २ घोष

पु० पु०

३०

हत्पशक्यार्थसंबंधस्तीरगृहीतत्वान्नीरस्मरणं ततः शाब्दबोधं प्रत्ययत्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं स्यात् तदप्युक्तौः प्रवेश
ये हिंसादौ लक्षितानस्यात्तयष्टिषु प्रवेशान्वयानुपपत्तेरभावात् तेन पूर्वेश भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या यष्टिधरे लक्षणा। एवं काकेभ्यो
दधिरक्ष्यतामित्यादौ काकपदस्य दध्युपघातके लक्षणा सर्वतो दधिर[illegible]यरावतात्पर्यविषयत्वात् सर्वेष्ठ त्रिगोयातीत्या श्री
दौ छत्रियदस्यैकसार्थवाहित्वे लक्षणा इयमेवाजहत्स्वार्थालक्षणा इति एकसार्थवाहित्वरूपेण छत्रितदन्ययोर्बोधात्। यु
क्तिवात्त्वयानुपपत्तिर्लक्षणाबीजं तत्र हाकपिंजलापदस्यातीरेऽस्ति वितथायायपदस्य मत्स्यादौ लक्षणेति नियमो नस्यात्। इद
तु बोध्यं। शक्यार्थसंबंधप्रतीतिसंबंधिना येन रूपेण गृहीतस्तदानीं तेन रूपेण तस्य बोध्यं यदि संगानीरत्वेन रूपेण गृहीतस्तदा
तेनैव रूपेण स्मरणं। अत एव तत्स्यतावच्छेदकेन लक्षणा तस्य कारकबोधसमतत्र लक्षणां विनाप्युपपत्तेः परन्त एवं क्वचि
राशक्यतावच्छेदकेऽपि शक्तिर्नस्यात् तस्य कास्कशक्यार्थस्मरणं भवति तत्पदस्य सामर्थ्यमितरस्मरणे व्यक्त्याहितिविभावनीय
यत्र तु शक्यार्थस्य परंपरासंबंधरूपा लक्षणा सा लक्षितलक्षणेत्युच्यते यथा द्विरेफादिपदे रेफद्वयसंबंधो भ्रमरपदस्य
यस्य भ्रमरपदस्य संबंधो भ्रमरे ज्ञायते तत्र लक्षितलक्षणा किं तत्लाक्षणिकं पदं नानुभावकं तल्लाक्षणिकार्थस्य शाब्दबो
धे तत्पदार्थान्तरेकारणांशशक्तिलक्षणान्यतरसंबंधेनोपस्थितार्थानितत्स्वशक्यार्थशाब्दबोधं प्रति पदानां सामर्थ्याविभागात् एम०

३०

नदीपदस्य गम्भीर[illegible]नदीतीरे लक्षणा गम्भीरपदं तास्यार्थग्राहकं बहुव्रीहावपि एवं तत्र हि चित्रगुपदादौ यत्र के देशान्वयः स्त्रीक्रियते तदा २

केतुशक्तेरभावात् शक्यसंबंधरूपा लक्षणापि नास्ति यत्र तु गम्भीरायां नद्यां घोष इत्यस्यकें तत्र नदीपदस्य नदीतीरे लक्षणा गम्भी
रपदार्थस्य न घासहान्वयः कश्चिदेकदेशान्वयस्यापि स्वीकृतत्वात् तत्र यदि तत्र एकदेशान्वयोऽस्वीक्रियते तदा गोपदस्य गोमति ल
क्षणा [illegible] विचित्राभेदान्वयः यदि तु एकदेशान्वयोऽपि स्वीक्रियते तदा गोपदस्य चित्रगोमति लक्षणा किंच पदं तात्पर्यग्राह त्र
कं स्यात् एवं यदि लक्षणा तथा हि राजपुरुषादिपदे राजपदार्थान्तपुरुषादिपदार्थस्य साक्षान्नान्वयनियामकातिरिक्तता
मार्थयोर्भेदेनान्वयबोधस्याव्युत्पन्नत्वात् अन्यथा राजापुरुष इत्यत्रापि तथैव बोधः स्यात् घटो गमयदस्यादौ घटयदात्मा
तत्र साक्षादेवान्वयातिरिक्तयानीति रितिनीलो घट इत्यादौ नामार्थयोरभेदसंबंधेनान्वयाभ्युपेतेति न च राजपुरुष इत्यादौ
लुप्तविभक्तेः स्मरणात् कल्प्यमिति वाच्यं अत्र समस्तविभक्त्यर्थपितौ बोधोदयापत्तेः स्मादाजयदाकेरा दुसंबंधितिलक्षणा तस्य
तत्पुरुषे पदाभेदान्वयः हे हे तत्र दधवरव्दिरोहितं यत्सा वोधव[illegible] वदिरस्वविभक्त्यर्थहिलक्षणाकारेणाव्ध्यतेन तत्र न लक्ष
णा न च साहित्ये लक्षणेति वाच्यं समाहितसत्त्वयोरपिहंहु इदर्शनात् न चैकक्रियान्वयित्वरूपं साहित्यं सन्तीति वाच्यं कि
याभेदेऽपि धवखदिरौ यश्छिन्धि सादर्शनात् साहित्यस्यानुभवात् अत एव राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेतामित्यत्र पा२
लक्षणाभावात् द्वन्द्वे साहित्यं न तस्मात् साहित्यादिकं नार्थः किं तु वास्तवो भेदो यत्र तत्र द्वन्द्वे न च नीलघटयोरभेदः इत्यादौ

न२

पुनरन्यत्रापि
ज्ञेयमत्र २

र्थस्य

मु०व०
३१

मार

कुर्यमितिवाच्यं तत्रनीलपदस्य तील्लेघव्यदस्य धवल्वेलक्षणास्त्रभेदइस्सप्रवास्त्रयाभेदइस्त्यर्थात्। समाहारद्वंद्वेत
यदिसौहारीयमनुभूयत इत्युच्यते तत्र हारत्रहितकुलमित्यादौ परस्ये वत्रहितकुलं समहारलक्षणा। द्वंद्वेषद्वंद्वतास्यर्थी
याहकनेघमेरीमृदंगवादयेस्त्रत्रकथसमाहारस्यान्वयतस्यायेक्षावृद्धिविशेषतत्सप्रवादनासंभवादितिवाच्यं परस्य
संबंधेनतदन्वयात्स्पवंयंवट्ट[illegible]लीस्तावद्गाविमृग्यते तत्रहितकुलमित्यादौस्त्रहितैकुलस्त्र वुद्धनेशस्ये कोसस्कृर्त्वान्वयःस
माहारसंज्ञाचयत्रैकत्वनपुंसकत्वंशासीतेर्यशेसादिमस्त्रेणा कर्तत्रैवस्थत्वात्रैकवचनसमसाध्विसाधुः। पितरौश्वशु
रौइत्यादौपितृपदेजनकद्वंयस्तो: श्वशुरपदे स्त्रीजनकद्वंद्वयत्वोत्त्लक्षणा। एवमन्यत्रापिपृथगाइत्यादौतनलक्षणा। घस्ले
नरूपेणानानाघटेष्वपि स्थितिसंभवात्॥ कर्मधारयस्यतेलोत्तोत्पलमित्यादौ स्त्रभेदसंबंधेननीलपदार्थस्त्र स्त्रयपदार्थ
प्रकारस्य[illegible]त्रत्र[illegible]चनत्त्लक्षणा। स्त्रु तस्य निषादस्थपतिंयाजयेदितिअत्रनतत्पुरुषेलक्षणायत्ते:॥ किंत्वकर्मधारयेत्लक्षणा
भावात्तनचनिषादस्य संस्कृतस्तानो पस्मवेशानधिकाराधाजनासंभवइतिवाच्यं निषादस्थपविधावयुक्तेतन्नसंस्कल्पने
पत्वात्त्लाघवेन मुख्यार्थान्वयेतत्त्रपयस्याः कल्पनायाः फलमुखगौरवत्तयात्स्वहायत्वादितिउपकुंभमर्हिपिप्पलीत्याद
परहेतन्त्वविधिनिलक्षणा एवंयत्यर्थेप्रधानतयाचान्वयबोधइतिइत्यचसमासेनकोपिशक्तिः। यत्र शक्तैवे निर्वाहा दिति रा०
३१

। आसत्तियोग्यतेति। आसत्तिर्ज्ञानं योग्यताज्ञानं आकांक्षाज्ञानं तात्पर्यज्ञानंचशाब्दबोधेकारणं। तत्रासत्ति[illegible]पदार्थमाह॥ स
न्निधानंत्विति॥ स्त्रान्वयप्रतियोग्यनुयस्योरव्यवधानेनभासत्तितज्ज्ञानंशाब्दबोधेकारणं। किंचिद्व्यवहितेप्यव्यवधानभ्रमाच्छा
ब्दबोधइतिकेचितू वस्तुतस्तु। अव्यवधानज्ञानानास्यानपेक्षितत्वात्। यत्पदार्थेनसहयत्पदार्थस्यान्वयापेक्षितस्तयोरव्य
वधानेनोपस्थितिः शाब्दबोधेकारणं॥ तेनगिरिर्भुक्तमग्निमान्देवदत्तेनेत्यादौनशाब्दबोधः। यत्रश्लोकादौव्यवहितानां
यव्यवधानेनोपस्थितितत्रासत्तिसत्वान्वयबोधः। इत्थंचासत्तेरूपस्थितिरूपत्वात्रज्ञानस्योपहतत्वान्नासत्तिभ्रमाच्छाद्भ्रमा
भावेपिनक्षतिः वस्तुतस्तु॥ तात्पर्यगर्भासत्तिः। सापदार्थकयदेकोपस्थितिस्तव्यवधानेनान्यपदार्थोपस्थिती। तिर्ज्ञापनाभिजितास
यिगर्भासत्तिज्ञानंशाब्दबोधेकारणं। नीलोघटोद्रव्यंपटइत्यत्रासत्तिभ्रमात्शाब्दभ्रमः। आसत्तिभ्रमेरा शिष्यत्रमाभावेपिनक्ष
तिः समुपत्रछत्रीकुंडलीवासस्वीदेवदत्तइत्यादावुक्तं तत्रअत्तरस्यदृष्टांस्मारणासंभवइतिचेत्तन्न पसेरूपदान्तुभवजन्य[illegible]संस्का
रैस्वरमंत्तौविहिष्येयकृत्स्मरणस्याव्यवधानेनोपयत्तेनानासन्निकर्षैरेकपस्मस्मृतेनानांसंस्कारैरेकस्मरणासंभवेपिसंभवा
त्॥ नावसरसंस्कारसहितचरमवर्णज्ञानस्योद्बोधकत्वात्॥ कथमन्यथानानावर्णैरेकपदस्मरणायदनावत्पदानांस्मरणादे धी॰
कैकस्वलेकयोतन्यायात्ताव[illegible]सदार्थानांक्रियाकर्मभावेनान्वयरूपशाब्दबोधोभवतीतिकेचित्। वृद्धास्तुवानः। शिशवः। क
४ णान्पूर्वपदस्मरणस्यभावात् अव्यवधानेनोत्तरपदस्मरणे ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०वे० पोताः खलेग्यथामीश्रुगमसत्तंतिन्तेयेवमर्वेयुगयत्स्पदार्थाः परस्परेणान्वयिनो भवंति येनेनपघटाकांक्षितं योग्यंसन्निधानंश्वयघेनेते न ते
३२ मान्वितः स्वार्थः यदैरेवावगम्यते।।तथाचखंडवाक्यार्थबोधानंतरंतथैवपदार्थसंसर्गमहावाक्यार्थबोधइसाहुः स्तेमता वद्ध
र्णाभिव्यक्तः यदंश्च स्फोटोपिनिरस्तस्तत्तद्दरगसंस्कारसहितचरमवर्णोपलंभेनतत्वंञकेनैवोपपत्तेरितिइदंतत्वबोध्यं।।यत्रद्वार
मित्युक्तंतत्रपिधेहीत्यादिपदस्यज्ञानाद्वेवशाब्दबोधः।।नतुपिधानादिरूपार्थज्ञानात्पूर्वंअन्यतत्तत्पदार्थोपस्थितेस्तनत
शाब्दबोधेहेतुत्वात् किंचक्रियाकर्मपदानांनैवसहसाकांक्षत्वात्।। क्रियायरंविनाकथंवा धः स्यात्तत्पापुष्यस्पइसा
दोस्तिहय्यतीत्यादिपदाध्याहारंविनाचतदर्थमनुपपत्तेः तस्मात्पदाध्याहारः आवश्यकः योग्यतानिर्विक्रियपदार्थेइति स्वकपदा
र्थेऽ परपदार्थसंबंधोयोग्यतेत्यर्थः।।तज्ज्ञानाभावाद्वह्निनासिंचतीत्यादौनशाब्दबोधः नेवंतस्यास्वयोग्यतयाः ज्ञानेशाब्द
बोधाप्त्याकसर्वत्रतत्संभवतिवाक्यार्थस्यापूर्वत्वाहितिचेन्नतेत्पदार्थस्मरणेनतिक्षचित्संशयरूपस्यक्वचिन्निश्चयरूपस्या
पियोग्यताः ज्ञातस्यसंभवात्तत्वापास्त्वयोग्यताज्ञानंशाब्दबोधेनकारणंवह्नि नासिंचतीत्यादौसर्वेवह्नि कत्वाभाव
रूपायोग्यताभिश्चयेन प्रतिबंधान्नशाब्दबोधस्तदभावनिश्चयस्यतौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यतज्ज्ञानमात्रे
प्रतिबंधकत्वाच्छाब्दबोधंप्रत्यपिप्रतिबंधकत्वंसिद्धंपाग् ज्ञानानविलंबाच्चशाब्दबोधविलंबोऽसिद्धइसाहुः आकां एम०

३२

क्षानिर्वक्ति।।तत्पदेनेत्यादि येनपदेनविनायस्यपदस्यान्वयानुभावकत्वंतेनसहतस्याकांक्षेत्यर्थः क्रियापदंविनाकारकप
देनान्वयबोधंजनयतीतितेनतस्याकांक्षावत्वंतत्क्रियाकारकपदानांसन्निधानमाकांक्षाचरितार्थी।।परंतुघटकर्मत्वबो
धंप्रतिघटस्यप्रयोज्यत्वंहितीयाहृपाकांक्षाज्ञानंकारणंतेनघटकर्मत्वमानयनंकृतिरित्यादौनशाब्दबोधः अयमतिप्रसंगःतत्
प्ररूपोयसायत्तामित्यादौनप्रवृत्तेणसहपदत्वयरस्पतात्पर्यग्रहान्नैनेवान्वयबोधप्ररूपेणसहतात्पर्यग्रहेनतेनसहान्वयःस्यादे
व।।तात्पर्यंनिर्वक्तिवक्तुरिच्छेति।।यदितात्पर्यज्ञानंकारणंनस्यात्तदासैंधवमानयेत्यादौक्वचिदश्वस्यक्वचिल्लवणस्यान्वयबो
धइतिनियमोनस्यात्तच्चतात्पर्यग्रहकारणप्रकरणादीनांशाब्दबोधेकारणत्वमस्तिनवाच्यंतेषामननुगमात् तात्पर्य
ज्ञानजनकत्वेनतेषामनुगमेनुतात्पर्यज्ञानमेवलाघवात्कारणमस्तुस्थलेवेदस्थलेपितात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते।।
नचतत्राध्यापकतात्पर्यज्ञानंकारणमितिवाच्यंसर्गा द्यावध्यापकाभावात्तत्तदवस्थलयगवनास्तिकृत्सर्गादिरिति वाच्यं प्र
लयस्यागमप्रतिपादितत्वात् इत्थंचशुकवाक्येपीश्वरीयतात्पर्यज्ञानंकारणंविसंवादिशुकवाक्ये तुशिक्षयितृतात्पर्यज्ञानंका
रणं अन्येतुसत्पार्थादौक्वचिदेववतात्पर्यज्ञानंकारणंतथाचशुकवाक्येविनेवतात्पर्यज्ञानंशाब्दबोधः वेदेतुनादिमीमांसा
परिशोधितंतर्केणार्थावधारणमित्याहुः इतिशब्दपरिच्छेदः एवंमनुभवस्मरणाभ्यांहेतुहेतुविद्यमुक्तंतत्रानुभवप्रकाराः इर्शिताः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तद्धुनोच्यते॥

मु० व० स्मरणत्वपाससरणां न दर्शितं तत्र हि पूर्वानुभवः कारणं अत्र केचित् अनुभवत्वेन न कारणत्वं किं तु ज्ञातत्वेन अन्यथा स्मरणोत्त
रं स्मरणान्तस्यात् समानप्रकारकस्मरणे न पूर्वसंस्कारस्य विनष्टत्वात् अन्यथैतेनैतेनैव स्मरणेन संस्कारान्तरद्वारा स्मरणान्तरं जन्यत
३३ इत्याहुः तत्र यत्र मम हालंवनोत्तरं घटपटादीनां क्रमेण स्मरणं जनितं समूहालम्बनविषयकस्मरणं जायते तत्र फलस्य संस्कार
नाशकत्वाभावात् कालस्य रोगस्य चरमफलस्य वा संस्कारनाशकत्वं वाच्यं तथा च न क्रमिकस्मरणानुपपत्तिः न च पूर्वजः पु
नः स्मरणादुत्तरसंस्कारानुपपत्तिः अदृष्टस्य द्वेषकसमवधानस्य उद्बोधकार्थत्वात् न च विनिगमनाविरहाद्वज्ञानत्वेनापि
नकत्वं स्यादिति वाच्यं विशेष्यधर्मेण व्यभिचाराज्ज्ञाने सामान्यधर्मेण मन्यथासिद्धत्वात् कथमन्यथाऽदृष्टस्य अत्र मिहारादुत्त
न तेन रूपेणाकारणत्वं न चान्तरालिकस्मरणानां संस्कारनाशकत्वसंशयाद्व्यभिचारसंशय इति वाच्यं॥ अन्तिमसंस्कारत्वाशक
त्वेनाथस्याचरमस्मरणस्यैव संस्कारनाशकत्वकल्पनेन व्यभिचारसंशयाभावात् इदानीं क्रमप्राप्तं मनो निरूपयति साक्षात्का
र इति एतेन मनसि प्रमाणं दर्शितं॥ तथाहि॥ सुखसाक्षात्कारः सकरणकः जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषसाक्षात्कारादिवदित्यनु
मानेन करणस्य मनसः सिद्धिः न चैवं सुखादिसाक्षात्काराणामपि करणान्तरसिद्धिरिति वाच्यं [redacted]
[redacted] लाघवादेकस्यैव सकलसाक्षात्कारणम० ३३

न रुणत्वयासिद्धेः एवं सुखादीनामसमवायिकारणसंयोगाश्रयतया मनसः सिद्धिर्बोद्धव्या मनसोऽणुत्वे प्रमाणमाह अयोगपद्या
दिति ज्ञानानां वा ऽक्षुषरासनादीनां योगपद्यं घटरूपकालोत्पत्तिर्नास्तीत्यनुभवसिद्धं तत्र नानेन्द्रियाणां सत्यपि विषयसन्निधाने पि
यत्संबन्धादेकेन्द्रियेण ज्ञानमुत्पद्यते परसंबन्धाच्चापरेण ज्ञानं नोत्पद्यते तेन मनो विभुत्वे चासन्निधानं न संभवतीति न विभुमनः
न चैतदानीमदृष्टविशेषो हा विलम्बाहेतुरज्ञानविलम्ब इति वाच्यं तथा सति चक्षुरादीनामपि कल्पनायत्नं न च दीर्घशष्कुली
भक्षणादौ नानाविधानभाज्ञां च कथमेकदा नानेन्द्रियजन्यज्ञानमिति वाच्यं मनसोऽतिलाघवात् झगिति नानेन्द्रियसंबन्धान्नानाज्ञा
नोत्पत्त्या उत्पलशतपत्रभेदादिवद्यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वात् न च मनसः संकोचविकासशालित्वात् उभयोः सम्भवे इति
वाच्यं नानावयवतन्नाशादिकल्पने गौरवात् लाघवान्निरवयवस्याणुरूपस्यैव मनसः कल्पनादिति संक्षेपः इति द्वयणुकार्थवा
नं तु व्यक्तिरूपगुणान्निरूपयतिअथेत्यादिना गुणत्वजातौ किं मानमिति चेत् द्रव्यकर्मभिन्ने सामान्यवति या कारणता
सा किंचिद्धर्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणतायाः असंभवात् नहि रूपत्वादिकं तन्त्राव‍च्छेदिका न्यूनाधिकदेशवृत्ति
त्वात्॥ अत्र च तदविशन्यनुगतं वाच्यं तद्गुणत्वमिति बुद्ध्यमितिाहितिपद्यद्धावच्छिन्नत्वं नले स्फरणात्क्रमेणैव निया सः
तथापि द्रव्यत्वव्याप्यकतावच्छेदकसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं न हरि भवन्ति हि गुणत्वं द्रव्यत्वव्याप्यकतावच्छेदकज्ञानत्वे च गुण

३४

नामिति॥ द्रव्यत्वं कर्मत्वं वा न द्रव्यत्वमाप्नुवन्तावच्छेदकं गगनादौ द्रव्यकर्मणोरभावान्नद्रव्यत्वं सामान्यत्वं वा न जातिरिति नव्य
द्वासः निर्गुणा इति यद्यपि निर्गुणत्वं कर्मत्वापि तथापि सामान्यवत्वे कर्मान्यत्वे च सति निर्गुणत्वं वा व्यञ्जनत्वादीनामसत्वा
ति न्यवत्वं कर्मगो न कर्मान्यत्वे द्रव्यस्य न निर्गुणत्वमिन तत्राक्रियात्मिनि निष्क्रिया इति तत्पूर्वकथनं ननु नलक्षणगगनादावति
व्यासेः मूर्त्तगुणा इति वेगनस्थितिस्थापकापि उपलक्षणीयं लक्षणं तन्ताव न्यान्य त्रैम्मूर्त्तेषु नवर्त्तन्त इत्यर्थः एवं मन्ये मूर्तेति४
पि अमूर्त्तगुणा इति मूर्त्तेषु न वर्त्तन्त इत्यर्थः अमयेषामिति मूर्त्तामूर्त्तगुणा इत्यर्थः लक्षणं तु मूर्त्तवृत्तिवृत्तिमूर्त्तवृत्तिवृ
निर्गुणत्वव्याप्यजातिमत्वं न स्यात् सांदिकं मादायलक्षणसमन्वयः अनेकाश्रिता इति संयोगविभागद्वित्वा[illegible]दीनि द्विवृत्ती
नि त्रिवृत्ति च तदपि त्रिकं विचतुराहि वृत्तीनि वा अन्यत्र तु शेषा इति रूपरसगंधस्पर्शैकत्वपरिमाणपृथक्त्वपरत्वापरत्वबुद्धिसुख
दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दा इत्यर्थः बुद्ध्यादीति॥ बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्न[illegible] य
[illegible] इत्यर्थः स्पर्शान्ता इति रूपरसगंधस्पर्शा इत्यर्थः द्रवोऽद्रवत्वं वैशेषिका इति विशेषा एव वैशेषिकाः स्वार्थे कः॥ वि
शेषगुणा इत्यर्थः संख्यादिरिति संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वानीत्यर्थः द्वीन्द्रियेति चक्षुःस्पर्शनाभ्यां ग्रा
पि यहणयोग्यत्वात् वा त्वेति रूपादीनां चक्षुरादीन्द्रियग्राह्यत्वात् गुरुत्वादृष्टभावनानां द्वियाः विभूनामिति बुद्धिः सुखदुःखे राम०

३४

१ इति कारणगुणपूर्वकाः रूपादयो वक्ष्यंते बुद्धयस्तु न तादृशाः अत्रासादेकारणाभावात् पाकजरूपादीनां १

च्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाशब्दा इत्यर्थः अकारणेति कारणगुणेन कार्ये गुणात्पाद्यते कारणगुणपूर्वकत्वाभावा
दपाकजाद्युक्त॥ तथा विधं अपाकजकारणगुणोद्भवा इति तथैकत्वमपि वोध्यं संयोगश्चेति कर्मजत्वयद्यपि स
धर्म्यं घटादावृत्तिव्यासेः संयोगजसंयोगव्यासेश्च तथापि कर्मजन्यवृत्तिनिर्गुणत्वव्याप्यजातिमत्वं बोध्यं एवमन्यत्रापि
[illegible]रूपं स्पर्श इति द्विस्पर्शान्ता न्हमोयात्यः स्कर्तव्यत्वे सम्प्रत्यस्य पर्यन्ते कमन्त्वपादे कत्वं पृथक्त्वं च यावत् पृथक्त्वं परं तत्व
कर्त्तव्यत्वे विवक्षितं एकत्वमपि वोध्यं वेदसमवायित्वमितिघटादिरूपरसगंधस्पर्शो कपालादिरूपरसगंधस्पर्शेभ्यो
भवन्ति॥ एकं कपालादिपरिमाणादीनां घटादि[illegible]परिमाणाय समवायिकारणत्वं शब्दस्यापि द्वितीये शब्दवृत्तित्वा
वेस्थितिस्थापकैकत्वयोरपित्वे योनिमितत्वमिति बुद्ध्यादीनामिच्छादिनिमित्तत्वादिति भावः द्विधैवेति॥ असमवायिका
रणत्वे निमित्तकारणत्वं च तथाहि उष्णस्पर्श उष्णस्पर्शासमवायिकारणं पाकजे निमित्तं गुरुत्वगुरुत्वपतनयोरसमवायि
कारणं अभिघाते निमित्तं वेगो वेगस्पंदयोरसमवायिकारणं अभिघाते निमित्तं इयत्तु वेगे[illegible]स्पृहयोस्समवायिकार
णं मन्यहेति निमित्तं भेरीदण्डसंयोगः शब्दे निमित्तं भेर्याकाशसंयोगोऽसमवायी वंशदलद्वयविभागः शब्दे निमित्तं वंशदलाका
शसंयोगोऽसमवायीति प्रादेशिकः अव्याप्यवृत्तिच्छायारिति चक्षुर्याह्य विशेषगुणा इत्यर्थः एवमन्येपि स्वल्पत्वजातिस्तत्परमच्छ
यी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०७० ३५ रु

ञारूपशब्दोहृश्विनीघ्रतीतिर्नास्तीतिचेन्नमास्तरूपशब्दप्रयोगः तथापिनीलपीतादिष्वनुगतजातिविशेषानुभवमिहरूप
पशब्दप्रयोगापिनीलोवर्णः पीतोवर्णइतिवर्णशब्दोहृश्विनीघ्रतीतिरसेवप्रवंनीलत्वादिकमपिप्रत्यक्षमिदं ।। ननुवैक
स्वतीलो [illegible] गादिव्यक्तयइस्सेकहृत्तिलादौनीलत्वादिकंमन्नजातिरितिवाच्यंनीलोनष्टोरक्तउत्पन्नइत्यादिप्रतीतेर्नीलादिरू
सादविनाशशालितेयानानात्वात्स्यथास्पकानीलनाशेजाग्रहनीलिमायथैवनीलसमवायरक्तसमवाययोरेवविनाशोत्पा नच
हविषयकोसौप्रत्ययइतिवाच्यंघ्रतीत्यासमवायानङ्गत्वात्तत्वसमवायंनीलइतिप्रत्ययाद्याघ्रवाद्युक्तमितिवाच्यं प्र
सङ्गस्यतत्वात्यत्तविषयत्वा[illegible]त ।। सैवंयंगुर्जरीतिवद्याघ्रवं तप्रत्यक्षवाधिते अन्यथाघटादीनामप्य[illegible]कायसंगात्
।। उत्पादविनाशबुद्धेः समवायावलंवनत्वापत्तेरिति ।। एतेनरसादिकंव्या[illegible]ख्यातं चक्षुर्ग्राह्यमितिशेषः हवारणायत्त ।।
घ्रातचक्षुर्यात्यजातिमहिशेषगुणास्पर्थस्वमयोपिद्रव्यादिरूपलंभकंउपलंभकारणंइत्यमेवविहरणाति ।। चक्षुःष इति
।। द्रव्यगुणकर्मसामान्यानांचाक्षुषप्रत्यक्षप्रतिउद्भूतरूपकारणं ।। शुक्लेति ।। तद्रूपंशुक्लपीतरक्तकपिशनीलहरितभेदात्सप्तवि हरित
हिभेदेननेकप्रकारकंभवतिनतुकर्वुरंकथंचित्रमितिकिंतद्रूपं ।। इदंयंनीलपीतावयवारब्धोवयवीनतावन्नी[illegible]रूपोऽप्रत्यक्ष
त्वप्रसंगात् ।। नापिव्याप्यवृत्तिनीलादिरूपमुत्पद्यतेपीतावच्छेदेनापिनीलोपलब्धिप्रसंगात्नाप्यव्याप्यवृत्तिनीलादिकं एम०
पसुश्रीस्याविशेषगुणइत्यर्थः ।।५ ३५

मुत्पद्यते ।। व्याप्यवृत्तिजातीयगुणानामव्याप्यवृत्तित्वविरोधात् ।। तस्मात्नानाजातीयरूपैरवयवैर्विनिविजातीयंचित्ररूपमु
त्पद्यते ।। अतएवैकंचित्रमितिस्वनुभवोपिनानात्वकल्पनेतुगौरवात् इत्थंचनीलादीनांपीताद्यारंभेप्रतिबंधकताकल्पनाहवय
विनियोजनाधुम्यतिः एतेनस्पर्शोपिव्याख्यातः स्पर्शादिकमपिनाव्याप्यवृत्ति ।। किंतुनानाजातीयस्पर्शवदवयवैरारब्धेऽवयविनिरसा
भावेपिनरूपतिः [illegible] तत्ररसनतयाऽवयवरसस्वगतत्वेनरसनेंद्रियाद्यनेनाद्रव्यहेसामर्थ्याभावात्तस्यावयविनीरसत्वेपिक्षतेरभावात्
+ त्रियात्ततत्रव्याप्यव्याप्यवृत्तिरेवनानारूपंनीलादिः पीतादिश्वेतिवंधककल्पकल्पनागौरवात् अतएवलोहितोपपक्षुरोनेषेबोपुच्छेच कर्णकुद
पाण्डुरः ।। श्वेतः खुरविषाणयोर्मनीलोहृषघंउच्यतेइत्यादिशास्त्रमप्युपपद्यते[illegible]व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यत्वयोर्विरोधः ।। माना व
भावान् ।। नचलाघवादेकंरूपमनुभवविरोधात् … हिष्यतलाघवादेकैसत्तास्पनेनस्पर्शादिकंव्याख्यातमितिस्पपिवदति ।। जे
लादीति ।। जलपरमाणौतेजःपरमाणौचरूपंनित्यं … पृथ्वीपरमाणुरूपंतननित्यंतत्रपाकेनरूपांतरोत्पत्तेः ।। नहिघटस्यपाका
नंतरंतेहवयवोऽयंघटउपलभ्यते ।। तहिरक्तकपालस्यकपालिकानीलाभवतिएवंक्रमेणपरमाणावपि[illegible]पाकसिद्धिः त्र
स्वजलतेजःपरमाणुरूपभिन्नरूपसहेतन्कंजन्यरसनिरूपयतिरसास्तिजितसहकारीति ।। सनन्तानरसः कारणमित्यर्थः ।। प्र
वैवहितिजलपरमाणोरसोनित्यः अन्यः सर्वोप्यनित्यइत्यर्थः गंधंनिरूपयतिघ्राणग्राह्यइतिउयकारकइति ।। घ्राणजन्यज्ञाने

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०७०
३६

कारणं मितस्पर्थः स्वौपि गंधोऽनित्यएवा। स्पर्शो निरूपयति।। स्पर्श इति त्वचस्याद्गुपकारक इति।। स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शः कारणमि
त्यर्थः।। अनुष्णाशीतेति। पृथिव्यावाय्वोस्पर्शोऽनुष्णाशीतो जलस्पर्शो शीतः तेजसः उष्णः काठिन्यादि रिति।। काठिन्यसुकुमारस्प न०६ स्पर्थः।
र्शो पृथिव्यामेवेत्यर्थः काठिन्यादिकं तन्मनः संयोगगतो जातिविशेष एव स्पर्शो व्यपदिश्यते।। एतेवत्वचिति।। जलतेजोवायुपरमाणु
स्पर्शः नित्यस्तदन्यैव स्पर्शस्त्वनित्यइत्यर्थः।। एतेषां रूपरसगंधस्पर्शानामन्यत्रापि पृथिव्यां हि रूपरसगंधस्पर्शपराहत्तिः पावक
संयोगादुत्पन्नमेन तेहि शनैः पच्यमानमानेजले रूपादिकं परावर्त्तते।। नीरसोऽसमोऽस्मचान्यपदार्थातिरेकोऽम्यानुपाधेरेवेति नि
रीयते।। यवनपृथिव्योः शीतस्पर्शादि वत्तत्रापि पृथिवीचपि मध्ये परमाणावेव पाक इति वैशेषिका वदंति तेषामय
माशयः।। अवयवविनावष्टब्धेष्ववयवेषु पाको न संभवति।। यतं वह्निसंयोगेनावयवित्वविनष्टेषु स्वतंत्रेषु परमाणुषु पाक
पुनश्चद्व्यणुकपरमाणुसंयोगाद्व्यणुकादिक्रमेणोत्पन्नमहावयविपर्यंतमुत्पत्तिः तत्रसामग्रीतिशयीततेगवशात्सर्वेसहनाशो
हटिति व्यूहांतरोत्पत्तिश्चेति त्र्यणुकाद्यणुकादि विनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैः पुनरुत्पत्त्यासा रूपादि मद्भवतीति शिष्यबुद्धि
वैशेषिकायपक्रियाऽत्र विभागज विभागानंगीकारेनवक्षणात्मिका विभागकिंचित्संयोगहेतोर्विभागजेन तयेत निरयेहस्म
नतवेकर्मत्वं संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेतिवैशेषिकसूत्रस्वोत्तरभाविभावानपेक्षत्वं तत्र स्यार्थः अन्यथा कर्मणोऽऽकृत्ता ए५०

३६

संयोगजं तत्र पूर्वविनाशापेक्षत्वादव्याप्तिः स्यादिति तत्र यदि ह्युत्पत्त्यारंभकसंयोगविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागः स्या
तदा दशक्षणाः अत्र द्व्यणुकविनाशविशिष्टं कालमपेक्ष्यते तदैकादशक्षणा तथाहि वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्मततः परमाण्वंतरे
णविभागस्ततत्र आरंभकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्ततः परमाणौ श्यामादिनाशस्ततो रक्ताद्युत्पत्तिस्ततो द्व्यारंभानुगुणा
क्रियाततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाशस्ततश्चारंभकसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिस्ततो रूपाद्युत्पत्तिमनुश्यामादिनाशक्ष
णोक्तोत्पत्तिक्षणेवा परमाणौ द्व्यारंभकक्रियानिरूढं निबद्धापि यत्र परमाणौ यत्कर्मतेन हि नाशमेतेरेणागुणोत्पत्तिमंतरेण
वतत्र परमाणौ क्रियांतराभावात्तत्कर्म एव तिकर्मानुसत्ते निवृत्ति द्व्यणुकानुगुणक्रियोत्पत्तेस्तत्राप्यपि परमाणौ श्यामादिनिवृ
रु त्तिसमकालं रक्ताद्युत्पत्तिः स्यादितितवलक्षणपूर्वयादि श्वसमापि रूपयोत्तरे दशक्षणी सा चारंभकसंयोगविनाशविशि
टि ष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजन्ते समानि स्युः तथाहि वह्निसंयोगात्परमाणौ कर्मारंभकपरमाणौ कर्मततो विभागस्ततश्चारंभक
संयोगनाशस्ततो द्व्यणुकादिनाशविभागजविभागोत्तत्रश्यामनाशपूर्वसंयोगनाशो ततो रक्तोत्पत्तत्रसंयोगो ततो वह्निनोत्पन्न
न्तत्र परमाणौ कर्मणो नाशस्ततो द्व्यादि संयोगाद्व्यारंभादगुणात्क्रियातत्तो विभागस्ततः पूर्वसंयोगनाश [redacted]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ अथैकाद्व्यणुकस्थ वन्हिसंयोगात्पूर्वपरमाणौ कर्म ततो विभागः । ततो द्व्यारंभकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशः विशिष्टं कालमपेक्ष्य २
विभागजविभागः । ततमनोज्ञो ततः पूर्वसंयोगनाशः ... तत उत्तरदेशसंयोगः । ततः परमाणुकर्मनाशः । ततो द्व्यवस्थानसंयोगात् २
द्व्यारंभानुगुणक्रियाततो विभागः । ततः पूर्वसंयोगनाशः । ततो द्व्यारंभकसंयोगः । ततो द्व्यणुकं । ततो रक्तादीनामुत्पत्तिः ॥ २

मु० ली० ३७ १४५

रक्तोत्पत्तिः ततः उत्तरसंयोगस्ततः परमाणुकर्मनाशस्ततो द्व्यणुकवद्वन्हिसंयोगाद् द्व्यारंभानुगुणक्रियातस्ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगना
शस्ततस्त्वारंभकसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिः ततो रक्तोत्पत्तिरित्यमेकादशक्षणे स्यात् द्वित्वसंयोगान्तरूपनाशरक्तोत्पत्तीनाम
त्कालमेकस्मादेव स्थिरत्वात् किं च यदि द्व्यणुकनाशकात्पूर्वनष्टरूपपरमाणौ विनाशेनोत्पन्नं चिरं परमाणुः स्यात् ॥ नाशक्षणे
स्यक्तत्वात् तत उत्पत्तिः नाशे ततः सा तत्क्षणस्मात् परमाणावन्तरकर्मोत्पन्नमात्रे वेगाद्विभागोपि गुणोत्पत्तिनयाहि ॥ एकत्र
परमाणौ कर्म ततो विभागस्ततस्त्वारंभकसंयोगनाशः परमाणावन्तरकर्मणा ततो द्व्यणुकनाशः परमाणावुत्तरकर्म ततो विभागः
त्येकः कालः ॥ तत्र श्यामादिनाशविभागाद्वा पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येककालं ततः ततो रक्तोत्पत्तिर्द्व्यारंभकसंयोगश्चेत्येकः कालः ॥
अथ द्व्यणुकोत्पत्तिरथ रक्तोत्पत्तिरिति यदि स्याद्द्व्यणुकनाशसमकालं परमाणावन्तरकर्मचिन्तनात् ... तथाहि
परमाणौ कर्म परमाणावन्तरविभागस्ततस्त्वारंभकसंयोगनाशः अथ द्व्यणुकनाशः परमाणावन्तरकर्मणा [redacted] अथ श्यामनाशः परमाण
न्तरकर्म तत्र विभागस्ततो रक्तोत्पत्तिः परमाणुकर्मणा पूर्वसंयोगनाशश्च ततः परमाणावुत्तरसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिरथ रक्तो
त्पत्तिरिति । एवं श्यामनाशक्षणे परमाणावन्तरकर्मचिन्तनात्समक्षणात्तथाहि परमाणौ कर्म तत्र परमाणावन्तरेण विभागस्ततस्त्वा एम० ३७

४

२
रंभकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्ततः श्यामादिनाशः परमाणावन्तरकर्मोत्पत्तिस्ततो रक्तोत्पत्तिर्विभागोऽत्र संयोगनाशः । ततः उत्तरसं
योगः ततो द्व्यणुकोत्पत्तिस्ततो रक्तोत्पत्तिः रक्तोत्पत्तिसमकालं परमाणावन्तरकर्मचिन्तनादष्टक्षणाः इत्येतेषामपि कालाभेदेन
कार्यावयवविन्यासपाको भवति । तेषाम यमाशयः ॥ अवयविनामच्छिद्रत्वाद्वन्हेः सूक्ष्मावयवैरनुप्रविष्टैरवयवेष्ववयवेषु
पिपाको न विरुध्यते अवयवे विनाश्य कारणं ... भिन्नापि संगच्छते ॥ यत्र हननस्य भिन्ना
तत्रावयवविनाशोऽपि स्वीक्रियते इति संक्षेपः । नित्यपरमाणवेति गणनेति गणनव्यवहारः सा साधारणकारणं सर्वं नित्येषु नित्यसमिति ॥ नि २०५
त्येषु परमाणावादिषु एकत्वं नित्यं नित्येष्वेव सर्वं ॥ द्वित्वादयस्तु द्वित्वादयो व्यासज्यवृत्तिसंख्या अपेक्षाबु
ला द्धिजन्याः ॥ अनेकेति । यद्यपि द्वित्वादिसमवायस्यैकद्व्यणुवृत्तित्वेऽपि स्यात् विशिष्ट
त्वपयमद्वावाद्यधिष्ठानोपर्यासिलम्बने कश्चन संबन्धानेकाश्रयत्वमपेक्ष्यन्ते अपेक्षाबुद्धिनाशात्तेषां नाशो पितप्रथमम
पेक्षाबुद्धिस्ततो ह्येत्वोत्पत्तिस्ततो विशेषणज्ञानं द्वित्वत्वनिर्विकल्पकात्मकं ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षबुद्धिनाशश्च ततो हि त्व
त्वनाशश्च नियमो यथापि ज्ञानान्तरं द्वित्वज्ञानमात्रस्यापि योग्यविभुविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिना प्रत्यक्षात्तथापि अपेक्षाबुद्धेः २७
ह्रणात्वस्यापि संकल्पते ॥ अपेक्षाया निर्विकल्पककाले अपेक्षाबुद्धिनाशात्तरं द्वित्वस्य वंशस्याद्वद्वित्वप्रसङ्गः । तदानी
नी

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु०वृ०
३०

नीविषयाभावात्॥ विद्यमानत्वस्यैव वृत्तस्य रागादिभी ज्ञानजननोपयोगमात्रत्वस्मात् द्वित्ववत्प्रत्यक्षादिकमपेक्षाबुद्धेर्नाशकं कल्प्यते॥ न
चापेक्षाबुद्धेर्नाशात्कथं द्वित्वनाश इति वाच्यं कालान्तरेऽपि द्वित्वप्रत्यक्षाभावाद्यथैव द्वित्वतुल्यादिकानन्नाशस्तन्नाशकइति कल्प्यमा
न॥ अत्र स्वतन्त्ररूपौ पायेक्षाबुद्धिज्ञन्यद्वित्वादिकं नेन्दुनाग्रहीत इति कल्प्यते न चापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वस्य सैव कारणत्वमस्ति
निवाच्यं लाघवेन द्वित्वं प्रति कारणत्वस्यैवोचितत्वात् अतो द्व्यणुकादावपेक्षाबुद्धिर्योगिनां सर्गादिकालीनपरमाणवादौ इ
या श्वरीयापेक्षाबुद्धिर्ब्रह्माण्डान्तर्वर्तियोगिनामपेक्षाबुद्धिर्वा द्वित्वादिकारणमिति॥ अपेक्षाबुद्धिः केत्याह॥ अनेकेति॥ अयमे
कत्वाश्रयमेक इत्याकारिकेत्यर्थः इदं तु बोध्यं यत्रानियततमेकत्वज्ञानं तत्र त्रित्वादिभिन्नत्वबहुत्वमुत्पद्यते यथा सेनावनाद्यव
नादौ इति केचित् कन्दलीकारस्त्वाचार्यास्तु त्रित्वादिकमेव बहुत्वमन्यन्ते न त्वावधिनत्वादिपरिकावहुत्वं॥ अस्मिन्नाशेन बहुत्वे
पित्रित्वादौ त्रित्वादेरत्रत्वसाधारण्य होऽहोषादित्वं च बहुत्वं येसेनेति धनेनेति रूपपयपत्वे बहुत्वसमसंख्यात्वं न त्वेनैवान्वापार्ताभावादि
त्यपि ध्येयं॥ परिमाणं निरूपयति॥ परिमाणमिति परिमितिव्यवहारसाधारणं कारणं परिमाणमित्यर्थः तच्च चतुर्विधं॥ अणु
त्यमि २ महद्दीर्घह्रस्वं च तत्परिमाणं अनित्यं इति नित्यं सच्च परिमाणमित्यत्र नयजत्यमनेन ज्ञायते इत्यत्रापि परिमाणमित्यनुवर्तते॥ अ
परिमाणजन्यं नित्यमिति पूर्वेणान्वेति तथा वानित्यं परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणप्रचयजन्यं चेत्यर्थः तत्र संख्याजन्यमुदाहरति॥ चतुर्णुकेति अणुके एम०
णु
३०

२ अणुत्वापेक्षया नोत्कृष्टं त्रसरेणुपरिमाणं तुल्यजातीयं अतः परमाणोर्द्वित्वसंख्या द्व्यणुकपरिमाणस्य अणुके त्रित्वसंख्या च त्रसरेणु २

तस्याणुत्वरत्व प्रसंगात् २

स्य त्रसरेणोस्तु परिमाणं प्रति परमाणुपरिमाणं द्व्यणुकपरिमाणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणा
जनकत्वनियमात् अणुकस्याणुपरिमाणं तु परमाणुपरिमाणमपि समवायिकारणमित्यर्थः परिमाणजन्यमुदाहरति॥ परि
माणं घटादाविति घटादिपरिमाणं कपालादिपरिमाणजन्यमित्यर्थः प्रचयजन्यमुदाहरति तूलकेऽपि प्रचयं निर्वक्ति प्रचय इति॥ ना चाद्यतनिरूपयति।
श इति॥ अपेक्षापरिमाणस्य नित्यावयविनाशकावयवपरिमाणनाशकस्य भूमिवदितिविवक्षितपरमाणौ विश्लेषेण तु द्व्यणुकविनः
श्वसम्भिन्नानेऽपि परमाणुस्तत्रतस्य स्वसुखमिहत्वात् इति वाच्यं परमाणौ विश्लेषे हि द्व्यणुकनाशे ावश्यकमपेक्षाऽनन्तानाशि
वद्व्यणुके नाश एव क्रमेण महावयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् शरीरादावेकदेशे पप्पतोपचमापचयेऽसमवायिकारणनाश
स्यावश्यकत्वात् स्वावयविनाशमाश्रपश्चात्कन्तव्यघटविनाशोपि तत्र तत्संयोगात्परिमाणाधिक्यं न स्यादिति वाच्यं तत्रापि वे
माघाभिघातेनासमवायिकारणनाशेन तत्र पक्वारणाभावात् तत्र तत्रएवघटत्वाभावे न चैतेन परिमाणाधिक्यसयुक्तं इष्यात्
एव तत्तस्मात् तत्रापि पर्वमत्पूर्वेणैव नाशेन तत्तद्यतनतरोत्सत्तिरित्यावश्यकत्वैकंत्विंच अवयविनत्वसंभिन्नामंतनसाहस्येन
दीपकालिकादिवत्तनचदवतेनैवरमदन्तं तत्रतत्रकाशात्प्रवयेऽसमत्ये तु यदा तत्परमाणूनामिति वाच्यमन्त्योः समान
देशता विरोधात् स्पर्श इदानीं तावत्यस्तन्न्यानुपलभवाधिकाऽतदिव सद्भनिवधकस्य विनाशे द्व्यणुकान्तरस्य त्रैरिति अपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ एकत्वपृथक्त्वमपि हित्वादिवत्...

१

मु० वै०

३१

वस्यमम्प्रयोगात्तु पृथक्त्वं निरूपयति संख्यावदिति पृथक्त्वमपि आधाराणां कारणं पृथक्त्वं तन्निरूपणादि संख्यावत् ।। तथा
हि द्वित्रिपृथक्त्वेक्षकाले नित्यमनित्यं चेति संख्यावत् ।। आश्रयद्वितीयक्षणोत्पद्यते । आश्रयनाशान्नश्यतीति तथापि पृथक्त्वमपीत्य
र्थः ।। ननु पृथगस्मात्पृथगिति सा ह्यन्योन्याभावाभावान्नतत्तत्त्वं पृथक्त्वं गुणान्तरं संक्रियते ननु च पृथक्त्वमेवाहनन्तमो न्या
भाव इति वाच्यम् ।। रूपं न घट इत्यादि प्रतीत्यसिद्धापत्तेः नहि तथा रूपे घटावधिकं गुणान्तरमस्ति ननु च घटा ... घटाव
नपर धिकं पृथक्त्वमस्तीति यदा सम्बन्धः कल्प्यते इति सत्यमाह अन्योन्याभाव अतिरिक्त स्वरूपमिति ननु शब्दवैलक्षण्यमेवमपृथ
वैलक्षण्यमपि मिति चेत् ।। न ।। विमार्थमिदं घयत्पृथगिति वत्तघटो नेस्त्रापि पञ्चमीत्र संगातत्स्माघट्टपोगात्पञ्चमी कृपदृष्ट
सोऽर्थो नेत्र यथा त्योन्याभावावत्ते भिन्नो गुणान्तरं कल्प्यत इति संयोगं निरूपयति अप्राप्तयोरिति विभज्यते ।। की
र्त्तित इति पृथक्संयोगसन्निपातः संयोगः द्विविधः अन्यतरकर्मज उभयकर्मजत्वीय इति संयोगजसंयोगज इत्यर्थः तृतीयः
स्मादिति एवं शानिवृत्तौ ।। आदिमः अभिघाताद्वितीयो नोदनात् संयोगः विभक्तपृत... यासाधारणं कारणं विभा
गं विभागं निरूपयति विभाग इति स्ककर्मेति विशेष प्राधारणं तश्चेम संशेल विभागादिकं पूर्ववद्... तृतीयः ।। वि
भाग इति विभागः कारणमात्र विभागजकारणाकारणविभागजन्मश्चेति द्विविधं आद्य यथा वृक्षे कपाले कर्मतः एवं

३१

तः कपालद्वयविभागस्ततो ह्यारम्भकसंयोगनाशस्ततो द्रव्यनाशस्ततस्तेनैव कपालविभागेन सकर्मणः कपालस्य विभागाद्वि
आ भागो जन्यते । ततो देशान्तरसंयोगनाशः ततः उत्तरदेशसंयोगस्ततः कर्मनाश इति न च तेनैव कर्मणा कथं देशान्तरविभागो न ज
न्यत इति वाच्यं एकस्य कर्मणः आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्यानारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वस्य
च विरोधात् । अन्यथा विकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात् ।। तस्माद्युक्तमिदं अनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वेनारम्भ
द्रव्यनाश कसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं न जनयेत् । न च कारणविभागेनैव पूर्वदेशान्तरविभागो न जन्यत इति वाच्यं ।। आरम्भकसंयोग
वि प्रतिद्वन्द्विविभागतोवयवसन्निद्धव्यदेशान्तरविभागासंभवात् । द्वितीयस्तावत् यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्तत्र शरीरविवि
प भक्तं गतिर्भवति ।। तत्र शरीरतरुविभागे हस्तक्रिया न कारणं अधिकरणत्वात् । शरीरे तु क्रिया नास्ति ।। अवयवविकर्मणोपावरव
पवकर्मनियतत्वात् तत्र कारणाकारणविभागेन कार्याकार्यविभागो जन्यत इति ।। अतएव विभागो गुणान्तरं ।। अन्यथा
शरीरे विभक्तप्रत्ययो न स्यात् ।। अतः संयोगनाशेन विभागो नान्यथासिद्धो भवति ।। परापरत्वे व्यवहार निमित्ते परापरत्वे निरूप
यति । परत्वं चापरत्वं चेति । दैशिकं कालिकं चेति । दैशिकं परत्वं बहुतरमूर्तसंयोगान्तरितत्वज्ञानादुत्पद्यते । एवं तत्समीपस्थत्वज्ञाना
दपरत्वमुत्पद्यते ।। अत्रावधित्वार्थं तीयापेक्षा ।। यथा पाटलिपुत्रात्काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः पाटलिपुत्रात्कुरुक्षेत्रम

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु० व: ४०

पेक्ष्यत्रयायोगः परइति। तथादैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारणं तत्राश्रयदैशिकपरत्वापरत्वाश्रये॥ दिवाकरेति॥ अत्रपरत्वं
अपरत्वंच कालिकं ग्राह्यं॥ पत्यूर्पर्याः संयोगे सत्यापसमपीपरिसंख्योऽधिकः सत्येष्टः पत्यन्यूनः सकनिष्ठः कालिकपरत्वापरत्वे
जन्यद्रव्यस्यैवात्रकालिकपरत्वापरत्वयोः एषांकालिकदैशिकपरत्वापरत्वानां क्रमप्राप्तांबुद्धिं निरूपयति॥ बुद्धीति॥ अ
प्रमां निरूपयति॥ तच्छून्यमिति॥ तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानं भ्रमस्त्वर्थः तत्वपंच अप्रमाप्रपंचे ञ आवरति॥ विपर्यासइत्यर्थः
शरीरादेर्हि निश्चयरूपं परत्वतत्प्रकारकं ज्ञानं गौरोहमित्याकारकं एवं शंखे पीतः शंख इत्याकारकंप ज्ञानं निश्चयरूपं तत्भ्र
मइति॥ किंस्विदिति विनर्के॥ निश्चयस्य लक्षणमाह॥ तदभाववेति॥ तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं निश्चयः॥ संशयं लक्षयति
संशयइति॥ एकधर्मिकविरुद्धभावाभावप्रकारकं ज्ञानं संशयइत्यर्थः॥ साधारणेति॥ उभयसाधारणो यो धर्मस्तत् ज्ञानं संशयका
रणं। यथोच्चैस्त्वं स्थाणुत्वं तदभावसाधारणं ज्ञात्वा अयं स्थाणुर्न वेति संदिग्धे॥ एवमसाधारण[illegible] धर्मज्ञानं कारणं॥ य
था शब्दत्वं नित्यानित्यव्यावृत्तं शब्दे गृहीत्वा शब्दो नित्यो न वेति संदिग्धे॥ विप्रतिपत्तिस्तु शब्दो नित्यो न वेत्यादि शब्दात्मिकानसं
शयकारणं। शब्दव्याप्तिज्ञानादीनां निश्चयमात्रजनकत्वस्वभावात्। किंतु तत्र शब्देन कोटिद्वयप्रज्ञानं जन्यते॥ संशयस्तु मानस एम० ४०
एवेति॥ एवंज्ञाने प्रामाण्यसंशयादि विषयसंशयः॥ एवं व्याप्यसंशयाद्व्यापकसंशयइत्यादिकं बोध्यं॥ किंतु संशये धर्मिज्ञा

नं धर्मीन्द्रियसन्निकर्षो वा कारणमिति॥ दोषइति॥ अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां प्रतितु गुणः कारणं॥ तत्र पित्तादि दोषा
अननुगता तेषां कारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धं। गुणस्य प्रमाजनकत्वं तु अनुमानसिद्धं॥ यथा प्रमाज्ञानसामान्यं कारण
भिन्नकारणजन्या॥ जन्यज्ञानत्वात् अप्रमावत्। न च दोषाभाव एव कारणमस्त्विति वाच्यं॥ पीतः शंख इति ज्ञानस्थलेपित्तरूपदोषसत्वा
त् शंखप्रमानुत्पत्तिप्रसंगात्॥ विनिगमनाविरहाद्दनंतदोषाभावकारणत्वमपेक्ष्य गुणकारणत्वापन्नाप्यत्वाच्च॥ न च गुणस्यापि
ज्ञान भिन्ने न प्रतिबंधकं लिनं सर्वसंमतं पित्तादिदोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं॥ तथाच किं गुणहेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यं। तथाप्य
न्वयव्यतिरेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः॥ एवं भ्रमं प्रति गुणाभावः कारणमित्यस्यापि तु च्यत्वात्। तत्र दोषाः कारणताकाः सापंच्याह
पित्तेति॥ क्वचित्पित्तादिर्भ्रमे पित्तदोषः क्वचिद्दूरदेशः स्वल्पपरिमाणं भ्रमे दूरत्वं दोषः॥ क्वचिद्दूरोपराग भ्रमे मंडूकवसांजनं ईशमदे दो
र्या षा अननुगता एव भ्रांतिजनका इत्यर्थः। अप्रत्यक्षे गुणाज्ञ्याकाः सोमत्वसाहो क्रमशो गुणी नदृशीयति॥ प्रत्यक्षेतिति॥ प्रत्यक्षे विशेषणवत्
विशेष्यसन्निकर्षो गुणः॥ अनुमितौ साध्यवतिसाध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुणः॥ एवमग्रे स्पष्टं॥ प्रमां निरूपयति॥ भ्रमभिन्नमिति॥ न
नु पत्रभ्रमस्य रजतत्वांशे भ्रमजनके इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेपि प्रमा न स्यात्॥ तत् ज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्वाभावादत आह॥ अथवेति॥ तद्व
द्विशेष्यकं तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेत्यर्थः। अप्रेपवस्मतेर्गपिप्रमात्वस्यात ततः किमितिचेत् तथासति तत्करणस्य प्रमाणत्वात्त्वं स्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु० वृ० ४१ रिति चेन्न यथार्थानुभवकरणस्यैव प्रमाणत्वेन विवक्षितत्वात् इदं तु बोध्यं येन संबंधेन यद्ज्ञानेन संबंधेन तद्वद्विशेष्यकत्वं तेन संबं
धेन तत्प्रकारकत्वं वाच्यं तेन कपालादौ संयोगादिना घटादिज्ञानेनातिव्याप्तिः एवं सति निर्विकल्पकं प्रमा न स्यात् ॥ तस्य तत्प्रकारकत्वा ननु
वा भावादत आह ॥ नप्रमेति ॥ ननु वृक्षे कपिसंयोगज्ञानं भ्रमः प्रमा च स्यात् इति चेन्न ॥ प्रतियोगिव्यधिकरणसंयोगाभाववति संयोगज्ञान
स्य भ्रमत्वात् ॥ न च वृक्षे कपिसंयोगाभावावच्छेदेन [illegible] संयोगज्ञानं भ्रमो न स्यात् ॥ तत्र संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमाना
धिकरणत्वादिति वाच्यं ॥ तत्र संयोगाभाववति [illegible] वच्छेदेन संयोगज्ञानस्य भ्रमत्वात् ॥ लक्ष्यस्यानुगमात् [illegible] णानुगमेपि न क्षतिः प्र
माणत्वमिति ॥ मीमांसकाः हि प्रमात्वं स्वतोग्राह्यमिति वदंति ॥ तत्र गुरूणां मते ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वात् ज्ञानप्रामाण्यं तेनैव गृह्यत इति
भट्टानां मते तु ज्ञानमतींद्रियं ज्ञानजन्यज्ञाततया प्रत्यक्षात् ताज्ञानमनुमीयते ॥ मुरारिमिश्राणां मते तु अनुव्यवसायेन ज्ञानं गृह्यते से
षां मते पि तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तत्ज्ञानप्रामाण्यं गृह्यते ॥ विषयनिरूप्यं हि ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषयः ॥ तथा च ज्ञाने गृ
ह्यमाणे तत्र घटत्वप्रकारकत्वं स्वविशेष्यत्वं च गृह्यत इति व्याप्यत्वं मतं तयोः सन्निधापि विशेष्यकत्वं कुतो न गृह्यते विशेष्ये घटत्वं वै
शिष्ट्यस्य गृहीतत्वात् घटविशेष्यकग्रहे बाधकाभावादिति ॥ तन्मतं दूषयति ॥ न स्वतो ग्राह्यमिति ॥ संशयेति ॥ यदि ज्ञानप्रामाण्यं एम० ४१
स्वतो ग्राह्यं स्यात्तदा अनभ्यासदशापन्नज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् ॥ तत्र हि यदि ज्ञानं ज्ञातं तदा ज्ञानत्वेन प्रामाण्यं ज्ञातमेवेति कथं संशयः

यदि तु ज्ञानं न ज्ञातं तदा धर्मिज्ञानाभावात् कथं संशयः तस्मात् ज्ञाने प्रामाण्यमनुमेयं ॥ तथाहि ॥ इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिज
यन्नैवं तन्नैवं यथा अप्रमा१२ नकत्वात् ॥ इदं पृथिवीत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा ॥ गंधवति पृथिवीत्वप्रकारकज्ञानत्वात् ॥ एवं इदं जलत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रमा ॥ स्नेहवति
जलत्वप्रकारकज्ञानत्वात् ॥ न च हेतुज्ञानं कथं जातमिति वाच्यं ॥ पृथिवीत्वप्रकारकत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वात् तत्र गंधस्य ग्रहणे गंधवद्विशेष्यक ण्या३
त्वस्यापि संग्रहत्वात् ॥ तत्प्रकारकत्वावच्छिन्न तद्वद्विशेष्यकत्वं परं न गृह्यते ॥ संशयापातरोधात् ॥ न च सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात् प्रमात्वस
ग्रहे तद्वद्विशेष्यकत्वं विशेषणं व्यर्थं ॥ न च रंगे रजतार्थिनः प्रवृत्तिर्भ्रमजन्या न स्यात् ॥ तन्मते भ्रमस्याभावादिति वाच्यं ॥ तत्र हि दोषान्नि धी
[illegible]स्य पुरोवर्त्तिनि स्वतंत्रोपस्थितरजतभेदाग्रहस्य हेतुत्वात् ॥ सत्यरजतस्थले तु विशिष्टज्ञानस्य सत्वात् ॥ तदेव कारणमस्तु बाते अत्रापि
भेदाग्रह एव कारणमिति ॥ न चाख्यातिः संभवति ॥ रजतप्रत्यक्षकारणस्य रजतसन्निकर्षस्याभावात् ॥ रंगे रजतबुद्धेरनुपपत्तेरिति चे
न्न ॥ सत्यरजतस्थले प्रवृत्तिं प्रति विशिष्टज्ञानस्य हेतुताया क्लृप्तत्वात् ॥ अन्यत्रापि तत्कल्पनात् ॥ न च संवादिप्रवृत्तित्वेन कारणता विसंवा
दिप्रवृत्तित्वेन भेदाग्रहः कारणमिति वाच्यं ॥ लाघवेन प्रवृत्तिमात्रे तत्समर्हेतुत्वकल्पनात् ॥ इत्थं च रंगे रजतत्वविशिष्टबुध्यनुरोधेन ज्ञान
लक्षणप्रत्यासत्तिकल्पनेपि न क्षतिः फलमुखगौरवस्यादोषत्वात् ॥ किंच पत्ररंगरजते पत्रि मे रंगरजते चेति ज्ञानं तत्र न कारणबाधोपि
अपि च ॥ पत्रे रंगे रजत पत्रि मे रजत रंग इति ज्ञानं तत्र उभयत्र यथार्थप्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां ॥ रंगे रंग भेदस्य हेतुर्जनेनात्मेन भेदग्रहे बाध्यस्यात्वा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु० वृ० ४२

निर्भयत्वेनाभिमतेरंगेरंगाभेदाग्रहस्मारजतेरजतभेदाग्रहस्यचसत्वात्॥दोषादेवरंगेरजतभेदाग्रहस्मारजतेरंगभेदाग्रहस्यचसत्वात्किंवा
नुमितिमतिभेदाग्रहसहेतुत्वेनलघूदेवह्निव्याप्यधूमवमभेदाग्रहादनुमितिर्निराबाधा॥यद्विचविशिष्टज्ञानेकारणंतदाःपोगोलकेवह्नि
व्याप्यधूमज्ञानमनुमितिसनेरोवाहापतितं॥तेपमुभपतःपाशारज्जु॥इत्यचास्मध्याख्यातोप्रसंगसमेवप्रमाणं॥गरजततपाजानामीन
नुभवादितिसंक्षेपः॥पूर्वेव्याभिरुक्तातदेहोयापत्तनदर्शितद्दसनत्तदर्शयति॥अभिचारस्येति॥व्यभिचारशंकाग्रहःसहचारग्रहश्चव्या
भिग्रहेकारणमित्यर्थः॥व्यभिचाराग्रहस्यव्याभिग्रहेप्रतिबंधकत्वात्तदभावःकारणं॥एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यांसहचारज्ञानस्यापिहेतुता
भूयोदर्शनंतुनकारणं॥व्यभिचारस्फूर्तौसकृत्वेभूयोदर्शनेपिक्वचिद्व्याप्तिग्रहात्क्वचिद्व्यभिचारशंकाविधूननद्वाराभूयोदर्शनमुपयुज्यते॥
यत्रभूयोदर्शनादपिशंकानापैतितत्रविपक्षबाधकस्तर्कोपेक्षितः॥तथाहि॥वह्निविरहेपिधूमःस्यादितियदाशंकाभवतितदा
सावह्निधूमयोःकार्यकारणभावसमतिसंधानान्निवर्तते॥यद्ययंवह्निमान्नस्यात्तदाधूमवान्नस्यात्॥कारणंविनाकार्यानुत्पत्तेः
यदिचक्वचित्कारणंविनापिभविष्यति॥अहेतुकएवनाभविष्यतीतितत्राप्याशंकाभवतितदास्वव्याघातादपसारणीया॥यदिका
रणंविनाकार्यंस्यात्तदाधूमार्थंवह्नेःतृप्त्यर्थंभोजनस्यनियमतउपादानंनतदेवनस्यात्इति॥यत्रस्वतएवशंकानावतरतितत्रनतर्को राम० ४२
पेक्षापीति॥नहिदतर्कःशंकाविच्छेदकानिवर्तकइति॥इदानीमुपाधिंनिरूपयति॥साध्यस्येति॥साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वेसतिसाधन

तत्रचोद्भूतरूपाभावान्नो॥३

क

पक्षधर्म

त्वाभिमतत्वाव्यापकउपाधिरित्यर्थः॥ननुसश्यामोमित्रातनयत्वादित्यत्रशाकपाकजत्वंनोपाधिःस्यात्॥नस्यसाध्यव्यापकत्वाभावा
त्॥श्यामत्वस्यकोकिलादावपिसत्वात्॥एवंवायुःप्रत्यक्षःप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्वंनोपाधिःस्यात्॥प्रत्यक्षत्वस्यात्मा
दिषुसत्वात्॥एवंध्वंसोविनाशीजन्यत्वादित्यत्रभावत्वंनोपाधिःस्यात्॥विनाशित्वस्यप्रागभावेपिसत्वात्॥नत्वत्रभावत्वाभावादिति
चेन्न॥यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वंतद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थेनाभिमतत्वात्॥मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वस्यव्यापकं
शाकपाकजत्वं॥एवंबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्यव्यापकंउद्भूतरूपवत्वंबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाधनस्याव्यापकंच॥एवंध्वंसो
विनाशीजन्यत्वादित्यत्रजन्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकंभावत्वं॥इदंकोकः॥श्यामोमित्रातनयत्वादित्यत्रापिमित्रातनयत्वावच्छि
न्नश्यामत्वस्यव्यापकंशाकपाकजत्वं॥सहेतौनुगतापद्रशोधर्मोनास्ति॥यदवच्छिन्नस्यसाध्यस्यव्यापकंतदवच्छिन्नसाधनस्याव्यापकं
किंचित्स्यात्॥व्यभिचारित्वात्पाधिकरणेयत्साध्याधिकरणेप्युपाधिमत्वंसाध्यव्यभिचारनिरूपकंमधिकरणंयत्त्वंततत्वा
स्मत्वावच्छिन्नसाध्यस्यव्यापकत्वंसाधनस्याव्यापकत्वमुपाधेःसंभवतीति॥अतएवलक्षणमपिउपाधिस्वरूपमेतदनुसारेण
दर्शयतिमवेत्यादिना॥स्वमाध्येति॥स्वमुपाधिःस्वंचसाध्यंचतत्साध्येनयोर्व्यभिचारेत्यर्थः॥उपाधेर्दूषकताबीजमाह॥व्यभिचा
रस्येति॥उपाधिव्यभिचारेणसाध्यव्यभिचारानुमानमुपाधेःप्रयोजनमित्यर्थः॥तथाहि॥यत्रशुद्धसाध्यव्यापकउपाधिस्तत्रशुद्धेनोपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मु० व० धिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानं ॥ यथा धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निर्धूमव्यभिचारी आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वादिति । व्यापकव्यभिचा
४३ रिणो व्याप्यव्यभिचारावश्यकत्वात् ॥ पूर्वत्र किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे उपाधिस्तत्र तद्धर्मवति उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचा
रानुमानं ॥ यथा स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वे शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति ॥ बा
धानुन्नीतपक्षेतरस्तु साध्यव्यापकताग्राहकप्रमाणाभावात् ॥ तद्व्याप्यतद्व्यापकत्वाच्च नोपाधिः ॥ बाधोन्नीतस्तूपाधिर्भवत्येव ॥ यत्र वह्नि पक्षेतर
भाव रनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ प्रत्यक्षेणा वह्नेरनुष्णत्वे बाधिते वह्नीतरत्वमुपाधिः ॥ पक्षेतरत्वोपाधेः साध्यव्यापकत्वादिकं संदिग्धमिति संदिग्धोपा
धिः ॥ पक्षेतरत्वं संदिग्धोपाधिरपि नोद्भावनीयः कथकसंप्रदायानुरोधादिति ॥ केचित्तु सत्प्रतिपक्षोत्थापनमुपाधेः फलं ॥ तथाहि ॥ अ
योगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादावयोगोलकं धूमाभाववत् ॥ आर्द्रेन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षसंभवादिति ॥ इत्थं च साधनव्यापको
पि क्वचिदुपाधिः ॥ यथा करकापृथिवी कठिनसंयोगवत्त्वादित्यादौ अनुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं ॥ न चात्र तत्त्वरूपासिद्धेर्न दूषणमिति वाच्यं ।
सर्वत्रोपाधेः दूषणान्तरसंकीर्णत्वात् ॥ अत्र साध्यव्यापकः पक्षावृत्तिरुपाधिरित्याहुः ॥ शब्दोपमानयोरिति ॥ वैशेषिकाणां मते तु प्रत्यक्षं
अनुमानं च प्रमाणं ॥ शब्दोपमानयोरनुमानविधयैव प्रामाण्यं ॥ तथाहि ॥ इदं गामानयेत्यादिपदानि वैदिकपदानि वा तात्पर्य एम०
विषयस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकांक्षादिमत्पदकदंबकत्वात् गामानयेति पदकदंबकवत् ॥ यद्वा एते पदार्थाः मिथः संस ४३

त्व
र्गवन्तः योग्यतादिमत्पदोपस्थापितत्वात् ॥ तादृशपदार्थवत् ॥ दृष्टान्तेपि दृष्टान्तान्तरेणासाध्यसिद्धिरिति ॥ इदं गवयपदं शक्तिप्रसक्तान
न्तरं गवयपदं गवयप्रवृत्तिनिमित्तं असति वृत्त्यंतरे वृद्धैः प्रयुज्यमानत्वात् असति वृत्त्यंतरे यद्यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते तत्तत्प्रवृत्तिनि
मित्तकं यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकं यद्गुणवचनं प्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानैः पशुधर्मतावलात् गवयप्र न
वृत्तिनिमित्तकत्वं भासते तन्मते दूषयति ॥ नत्वेति ॥ व्याप्तिज्ञानं विना सर्वत्र शब्दस्य लेशतोबोधस्यानुभविकत्वात् नहि सर्वत्र शब्दत्रव
णानन्तरं व्याप्तिज्ञानमस्तीति ॥ किंच सर्वत्र शाब्दस्थलेपि व्याप्तिज्ञानं कल्प्यते तदा सर्वत्रानुमितिस्थलेपि पदज्ञानं कल्प्यत्वाच्छा
ब्दबोध एवास्तु किं न स्यादित्याक्षिपेन ॥ त्रैविध्यमिति ॥ अनुमानं हि त्रिविधं ॥ अन्वयव्यतिरेकि केवलान्वयि केवलव्यतिरेकि चेति ॥ तत्रासद्वि
त्या पक्षः केवलान्वयी यदा इदमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौ ॥ तत्र हि समर्थस्याभिधेयत्वाद्विपक्षासत्त्वे नित्यसर्वेषां धर्माणां व्याप्तत्वात् केव
लान्वयसाध्यसिद्धिरिति चेन्न । व्याप्तत्वस्य सर्वेषामनारोपितेत्येवकेवलान्वयित्वात् किंचासत्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वं
तच्च ज्ञानाभावकपिसंयोगाभावादौ प्रसिद्धं अत्र सत्ता पक्षः केवलव्यतिरेकी । यथा पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते गंधवत्त्वादित्यादौ ॥ तत्र हि
जलादित्रयोदशभेदस्य पूर्वमसिद्धत्वात् निश्चितसाध्यवतः सपक्षस्याभावादिति ॥ सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी ॥ यथा वह्निमा
न्धूमादित्यादौ । तत्र सपक्षस्य महानसादेर्विपक्षस्य जलहृदादेश्च सत्त्वादिति ॥ तत्र हि व्यतिरेकि लिङ्गव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं

तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वज्ञानात् यत्संबंधेन यदवच्छिन्नप्रतियोगिव्याप्यताग्राहकेण तत्संबंधावच्छिन्न २

मु० वृ० ४८

तदर्थं व्यतिरेकव्याप्तिं निर्वक्ति। साध्येति।। साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः।। अत्रेदं बोध्यं। येन संबंधेन यद्रूपेण तद्रूपे
ण व्यापकताग्रहस्तेन तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतद्धर्मावच्छिन्नाभावस्य सिद्धिः।। इत्थं च यत्र तद्व्यापकत्वं गंधाभावे गृहीतं तेन तत्र गं
धाभावाभावेन इतरत्वासत्ताभावः सिद्ध्यति। यत्र तु तादात्म्यसंबंधेन तद्व्यापकताग्रहस्तेन तत्र तादात्म्यसंबंधेन तद्रूपाभावः सिद्ध्यति।। सा ९३
वधामोन्याभावः तथा च साध्याप्रसिद्ध्या पृथ्वीतरभेदवती सानुमितिर्न स्यात् विशेषणज्ञानाभावादिति वाच्यं इष्टापत्तेः पृथिव्यामि
तरभेद इति प्रथमानुमितित्वविरहात् पृथ्वीतरभेदवती सानुमितिः।। एवं यत्र [illegible] संयोगेन धूमप्रतिसंयोगसंबंधेन वह्निव्यापकताग्रहस्तेन तत्र
संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिकवह्न्यभावेन जलह्रदे संयोगसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकधूमाभावः सिध्यति।। अत्र च व्यतिरे
कव्याप्तिग्रहे व्यतिरेकसहचारज्ञानं कारणं।। केचित्तु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते न तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं कारणं।। यत्र
व्यतिरेकसहचाराद्व्याप्तिग्रहस्तत्र व्यतिरेकीत्युच्यते।। साध्यप्रसिद्धिस्तु घटादावेव जाता पृथिवीत्वावच्छेदेन साध्यत इति वदंति।।
अर्थापत्तेरिति।। अर्थापत्तिः प्रमाणांतरमिति केचन वदंति।। तथा हि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं। जी
वितो गृहे सत्त्वं प्रत्यक्षादवगतं। तत्र शतवर्षजीवित्वस्यान्यथानुपपत्त्या बहिः सत्त्वं कल्प्यते। तदप्यनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते।। तथा मु० ४८
हि जीवित्वस्य बहिःसत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं।। तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधाद्बहिःसत्त्वमनुमितौ भा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=09.08.19 16:20
,TRANSFERRED=2019/08/09 at 16:34:35
,PAGES=46
,TYPE=STD
,NAME=S0001435
,Book Name=M-802-NYAYSIDHHANT MUKTAVALI
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection